17. YÜZYIL ŞÂİRİ ATÂYİ'NİN HAMSE'SİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN GÖRÜNTÜSÜ

Tunca Kortantamer

Kaynakların çok iyi bir şâir olduğu görüşünde birleştikleri ve mesnevilerini her vesileyle övdükleri Nev'îzâde Atâyî (ölm. 1636) Hamse'si ile ün salmıştır. Çağdaş edebiyat tarihçileri de ittifakla onun Türk mesnevi yazarlığının önde gelen isimlerinden birisi ve son büyük Hamse yazarı olduğu görüşünü ileri sürerler. Türk şiirinin bilinçli bir temsilcisi olarak ortaya çıkışı yanında, çevresini ve çağını mesnevîlerinde yansıtışı Atâyî'nin özellikle dikkati çeken yanlarındandır(1).

Atâyî'nin Hamse'sini oluşturan mesnevilerden Sâkînâme mey, mahbub, meclis gibi konuları bir mesnevi içerisinde bir bütün haline getirerek güzel bir sanat eseri yaratmak amacı güder. ***Nefhatü'l-ezhâr ve Sohbetü'l-ebkâr*** eğitmeyi ve öğretmeyi hedefleyen eserlerdir. Yalnız her ikisi de kuru birer didaktik eser olmayıp eğittikleri ve öğrettikleri gibi düşündürür ve eğlendirirler de. ***Heft Han*** bir çerçeve hikâye içine yerleştirilmiş yedi hikâyeden oluşmaktadır; yer yer tasavvufî duygu ve düşünceler içerir; ama daha çok halk hikâye ve masallarından yararlanmak suretiyle zamanın kültürlü kişilerini eğlendirmek için hazırlanmış bir eserdir. ***Hilyetü'l-efkâr'ın*** ise konusunun ne olduğu, eser elde tam olarak bulunmadığı için açıklığa kavuşturulamamış bulunmaktadır.

Hamse, Atâyî'nin içinde yaşadığı dünyanın doğrudan ve dolaylı yansımalarıyla doludur. Konuların önemli bir kısmı Atâyî'nin çağından, içinde yaşadığı dünyadan hatta kendi hayatından alınmıştır. Atâyî bu işi bilinçli yapmıştır; çünkü böyle konuları özellikle seçtiğini kendisi söyler. Tarihî-efsânevî kişilikler etrafında dönen konularla, İslâmî edebiyatların ortak konularının çok büyük bir kısmı da onda, sürekli olarak çağının ve gününün insanının problemleri ile ilgilidirler. Söz gelişi Heft Han gibi masal dünyasına daha yakın bir eser bile bir takım alegori ve sembollerden yararlanarak, günüyle benzerlikler kurup, dersler verir. Ayrıca Atâyî'nin anlatımı da mahallî olmayan konulara bile mahallî bir hava sindirir. En soyut yahut en ilgisiz gibi görünen konularda bile, söz gelişi bir münâcâtta veya Sâkînâme'nin ortak konularında bile Atâyî yaşanan hayatla ufak ufak da olsa bağlantılar kuruverir. Böylece konular canlılıklarını korurlar.

(1) Atâyî, ve Hamse'si konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Tunca Kortantamer, ***Nev'î zade Atâyî ve Hamse'si***, İzmir 1982 (Basılmamış doçentlik tezi).

Atâyî mesnevilerine genel ve temel bir mekân olarak büyük bir çoğunlukla Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerini seçer. Bu çerçeve içerisinde en geniş yeri İstanbul ve Rumeli alır. Bu çevre aynı zamanda Atâyî'nin doğduğu ve yaşadığı çevredir. Bu çevre içerisinde yer alan olaylar ve tiplerin çoğu yaşanan hayattan alınmışlardır. Öyle ki olaylar ve tiplerden bir kısmını tarihî olarak bile belgelemek mümkündür.

Sâkînâme'de konuya mekân olarak seçilen İstanbul, özellikle Boğaz, Boğaz'da Anadolu ve Rumelihisarları çevresi çeşitli yanları ile anlatılırken oradaki yaşantıya ve eğlencelere de eğinilir. Hatta söz Alemdağı'ndaki Ak Baba türbesine geldiğinde Atâyî babası ile ilgili bir hatırasına bile yer verir.

Atâyî, Nefhatü'l-ezhâr ve Sohbetü'l-ebkâr'da yer alan ahlâkî ve eğitici nefha ve sohbetlerde günlük hayatla bağlarını koparmaz; böylece konularını havada kalmaktan kurtarır, güncel kılar. Ama asıl, toplumu kemiren ortak hastalıkları konu edinen nefha ve sohbetler her iki eseri de çağın birer aynası haline getirirler. Bunlar arasında vakfın istismarı, rüşvet, rüşveti oluşturan şartlar, rüşvetin ortaya çıkardığı tipler, halkı çeşitli şekillerde aldatanlar, içki ve zararları, insanlararası ilişkiler gibi konular sayılabilir. Birçok nefha ve sohbet ise özellikle cinsel alanda görülen ahlâk bozukluklarına ayrılmıştır: Zina, şehvet, gayrımeşru cinsel ilişkiler başkasının karısını kızını rahatsız etmek, yaşlı adamların genç kadınlarla evlenmelerinden doğan problemler, sevici kadınlar, kadın avcılığı, dul kadınla evlenmenin sorunları, aracı, ihtiyar, düzenbaz koca karılar, pasif homoseksüelliğin yaygınlaşması, hafifmeşrep güzel delikanlılar anlatılır.

Özellikle, nefha ve sohbetlerden sonra "destan" adı altında anlatılan hikayelerin önemli bir kısmı çağın ve impaatorluk yaşantısının günlük olayları arasından seçilmişlerdir. Bu hikâyelerin bazılarında Atâyî'nin veya ailesi fertlerinin az veya çok rol oynadığı olaylar da anlatılır.

Hernekadar, Heft Han'da eserin çerçevesini oluşturan ana hikâyedeki âşık ve bu çerçeve hikâye içerisine yerleştirilen yedi hikâyeden sonuncusunun kahramanları Tayyib ile Tahir İstanbullu iseler ve ilk hikâyedeki Kadı Merhaba Efendi Şam, Bursa ve Edirne kadılıkları yaparsa da, bu hikâyeler yukarıda sözü edilen, çoğu gerçek hayatla içli dışlı, bir bakıma realist denilebilecek olan hikâyelere benzemezler. Bunlar daha çok Binbir Gece Masalları, Tûtînâme, Sindbadnâme gibi masalımsı bir tarzda anlatılan hikâyelerdir.

Ayrıca Hamse'deki mesnevilerden Sâkînâme'nin girişinde Osman II. övüldükten sonra Lehistan seferi ve Hotin kuşatması ayrıntılı olarak anlatılır. Zamandan şikâyet ettiği kısımda Atâyî konunun klasikleşmiş çizgilerine içinde yaşadıkları günlerin gerçek huzursuzluklarını, kendi bunalımlarını da katar. Nefhatü'l-ezhâr'ın oldukça uzun olan giriş bölümlerinde Mehmed III'in Macaristan seferi, Eğri'nin zaptı, Haçova savaşı uzun uzun anlatılır; Murad IV ve Şeyhülislam Yahya övülür. Zamandan şikayet kısmı devrin çok canlı bir panoramasını çizer. Sohbetü'l-ebkâr'ın Hamse'nin diğer mesnevilerine oranla oldukça kısa olan girişinde Murad IV ve Şeyhülislam Yahya övgüsü ile yetinilmiştir. Heft Han'da ise Murad IV ve Ahizâde Hüseyin Efendi öv-

güsü yer alır. Ahizâde'nin övgüsünün bir kısmı daha önceki yılların acı bir eleştirisini içerir.

Atâyî mesnevilerinin giriş ve bitirişlerinde kendisi, sanatı, şâirler ve şiir çevreleri ile ilgili çeşitli konuları da ele alır.

Görüldüğü gibi, Atâyî'nin Hamse'si onun tanıdığı Osmanlı İmparatorluğu hakkında zengin malzeme sunmaktadır. Bu yazı sınırları içinde bütün bu konuların hepsini ele alma imkânı bulunmadığından burada yalnız, Atâyî'nin çağındaki bazı problemler ve Osmanlı şehir hayatının çeşitli görüntüleri ile ilgili bazı gözlemleri sunulmaya çalışılacaktır(2):

1622 yılı Mayıs'ında Osman II'nin asker tarafından tahttan indirilmesi sonucu aklî dengesi bozuk olan Mustafa I. ikinci defa padişah oldu. Osman II'nin öldürülüşü olayı bütün imparatorluk'ta üzüntü doğurmuş, ardından büyük ölçüde otorite boşluğu da belirmişti. Yeniçeriler padişah katili damgasını taşıyıp, suçlanmaktan rahatsız oluyor, katillerin cezalandırılmasını istiyorlardı. Sipahilerle aralarında bu konudan dolayı sürtüşme çıkıyordu. Sadrazamlık ve yüksek mevkilerin paylaşılması için kavgalar verilmekte, asker de bu işlere alet edilmekteydi. Rüşvet alıp yürümüştü. Hazine sorumsuzca tüketiliyor. asayiş iyice bozuluyordu. Anadolu'da bazı valiler ayaklanmış, yeniçerileri uzaklaştırıp, öldürüp bölgelerini kendi askerleriyle denetim altına

(2) Atâyî'nin Hamse'sinden yapılan alıntılarda Süleymaniye Ktp. Esad Efendi kısmındaki 2872 numaralı yazmadan, Divan'dan yapılan alıntılarda İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki TY 35 numaralı yazmadan, Heft Han'dan yapılan alıntılarda Turgut Karacan'dan (***Nev'î-zâde Atâyî, Heft Hân Mesnevisi,*** Ankara 1974) yararlanıldı.

Tarihî ve kültürel genel çizgilerin verilmesinde ise aşağıdaki eserlerden yararlanıldı: Atâyî, ***Hadâyikü'l-hakâyik fî tekmileti'-şakâyik*** (***Zeyl-i şakâyik***), İstanbul 1268/1851, s. 90-105, 217-225, 372-387, 470-485, 608-616, 622, 655-658, 677-680, 866-871; Nâimâ, ***Târih-i Nâimâ***, c. I-II; Peçevi; ***Târih-i Peçevî,*** c. I-II; Evliya Çelebi, ***Evliyâ Çelebi Seyehatnamesi,*** 1. baskı, c. I, Der Saadet 1314/1896; İ.H. Uzunçarşılı, ***Osmanlı Tarihi,*** 2. baskı, c. III, kısım I, Ankara 1973; İ.H. Uzunçarşılı, ***Osmanlı Tarihi***, c. III, kısım II, Ankara 1977; S.J. Shaw, "Das Osmanische Reich und die moderne Türkei", ***Der Islam*** II, Hamburg 1971, s. 100-128; Ş. Altundağ, "Osman II", ***İA*** c. 9, s. 443-448; M. Aktepef "Mustafa I", ***İA***, c. 8, 692-694; M.C. Baysun; "Murad IV", ***İA***, c. 8, s. 625-647; M.T. Gökbilgin; ***Osmanlı Müesseseleri Teskilâtı ve Medeniyeii Tarihine Genel Bakış,*** İstanbul 1977; A. Mumcu, ***Osmanlı Devletinde Rüsvet,*** Ankara 1969; M. Sertoğlu, "İstanbul (1520'den Cumhuriyete kadar)", ***İA***, c. 5, s. 1214/1-9; S. Eyice, "İstanbul (Tarihî Eserler)", ***İA***, c. 5. s. 1214/44-144; S. Eyice; "İstanbul (Galata)", ***İA***, c. 5, s. 1214/144-157; M. Kaplan; "İstanbul (Türk Edebiyatında)", ***İA***, c. 5, s. 1214/157-162; Ö. Nutku, ***IV. Mehmet'in Edirne Şenliği*** (1675), Ankara 1972, s. 20-36.

alarak bağımsız denilebilecek bir şekilde yönetmeye başlamışlardı. Bunlardan özellikle, Osman II'ın kanını dava ettiğini ileri süren Abaza Mehmed Paşa'nın ayaklanması gitgide büyüyordu. Devlet işlerini görmekten tamamen aciz ve çevresindekilerin elinde bir oyuncak olan Mustafa I., 1623 Eylül'ünde tahttan indirilip, yerine henüz on iki yaşlarında olan Murad IV. geçirildiyse de İstanbul ve Anadolu'daki karışıklıklar gitgide daha da kötüleşmekteydi. Bu durum, Murad IV'in yönetimi iyice eline alıp, amansız bir şekilde olayların üstüne yürümeye başladığı 1632'ye kadar zaman zaman büyük bunalımlar doğurarak sürdü gitti.

İmparatorlukta düzenin bozulması ve yozlaşması, adam kayırma v e rüşvetin artmasına yol açmaktaydı. Her türlü makam ve memuriyet, bedeli ödenerek veya iltimas yoluyla alınır oluyordu. Aziller ve tayinler sık sık birbirini izliyor, tayin edilenler gittikleri yerde hemen, tayin için harcadıkları parayı çıkarmaya çalışıyorlardı. Verginin alınmasında iltizam usulünün yaygınlaşması, halkın ezilmesine yol açıyordu. Yönetim buhranlarının artıp, otorite boşluğunun büyüdüğü devrelerde adam kayırma, yolsuzluk, ve rüşvet korkunç ölçülere varıyordu. Osman II'nin ölümünü izleyen yıllar yine böyle büyük bunalımlarla doluydu.

Devlet görevlerinin parayla satıldığı, bilginin, iyi yetişmenin değerinin kalmadığı, İstanbul'un zorbaların kontroluna girdiği Osman II.'nin tahttan indirilişini izleyen devreyi Şakayik Zeyli'nde "***fetret-i Osmanî***" diye adlandıran Atâyî(3), özellikle Sohbetü'l-ekbâr'da devleti kemiren adam kayırma, rüşvet ve yolsuzlukları açıkça anlatır. Rüşvetin din ve devlet için kötülüğü üstünde durur. Yetkili kişilerin hakkı korumak için gerekeni yapmalarını ister. Adam kayırmadan dolayı değerli kişilerin perişan olmasından, onların yerlerini değersizlerin anlmalarından yakınır. Rüşvet yoluyla kadılık, emirlik, valilik gibi makamların kötü kişilerce satın alındığını, bu durumun halkın ezilmesine yol açtığını, dini ve ülkeyi tahribettiğini, böyle kişilerin halk tarafından sevilip sayılmadıklarını, işleri için gereken bilgiye sahip olmadıklarını, verdikleri parayı çıkarmak istediklerini belirtir. Adam kayırma ve rüşvet yoluyla çocuk yaşta kişilere önemli görevler verilmesini devletin çocuk oyuncağı haline getirildiğini söyleyerek kınar:

Mürteşîye vére Hak derd u belâ(4)
Eyleye iki cihânda rüsvâ
Oldı âlemde garazla rüşvet
Kelef-i çehre-i dîn ü devlet
İrtişâ vérdi iki cânibe şeyn
Sebeb-i la'net ü züll-i dâreyn
Ne revâ bir iki battâl şakî
Mâl içün eyleye ibtâl hakı
Hâkim olan buna âgâh gerek

(3) ***Şakâyik Zeyli***, s. 678.
(4) ***Sohbetü'l-ebkâr***, yk. 105 b, st. 1-11, 16-23, yk. 106 a, st. 1-3, 5-9.

Dili uzun eli kûtâh gerek
Deyndür boynına mânende-i tavk
Ki emânâtı éde ehline sevk
Garaz-âlûd olıcak dâd u dihiş
Amelîdür eyüye varmaz o iş
Kıdem ü mesned ü asl u fâka
Katılaldanberü istihkâka
Mahz-ı örf oldı reh-i seyf ü kalem
Hıfz-ı zâhirde kalupdur âlem
Kimine mesned olur babası
Cebr éder kimine pâşâsı
Getürür gâhi şefâ'at ileri
Bir niçe koca kühen-kârları
Yazık ol kavm-i perîşân hâle
Ki kala gelmeye nakdi kâle
Hasm ola sahib-i ilm ü amele
Nükebât ü kekezât ü cehele
Geldi meydâna niçe masharalar
Hasılı masharalık oldı hüner
Ne revâ anlara himmet édeler
Hâkimü'l-vakt-i şeri'at édeler
. . .
Bu tesamühle olaldan ruhsat
Ehl-i rüşvet de bulupdur fırsat
Nesi varise vérür bir şirrir
Olur anunla ya kâzî ya emîr
Mansıba akçe vérince vâlî
Nice olur fukarânûn hâli
İltizâmile niçe ehl-i amel
Oldılar rahne-ger-i dîn ü düvel
Olalı rüşvetile mîr-livâ
Zulmile oldı memâlik yagma
Benzemez ehl-i gazâya ebedî
Kılıcı salsa ne denlü senedi
Bula mı hîç mehâbetle celâl
Tutalum tîg kuşanmış dellâl
Halka satsa ne kadar zînet ü fer
Gülerek niçeye aldun dérler
Şol ra'iyyyet ki olur mîr-livâ
Müteseyyidlere benzer meselâ
Nafizü'l'emr ola mı hükm-pezîr
Abd-i memlûk hiç olsun mı emîr

Eb'edullah ki ola hâkim-i şer
Ne bile asl u ne fehm eyleye fer
İltizâmile ola halka emîn
Hakim-i mahkeme-i şer'i mübîn
Mansıba niçe dımışkî câhil
Çün firengî vérüp ola vâsıl
Lâcerem hakkı koya mubtil ola
Ya bile zulm éde ya câhil ola
İster ol hâme ya mubtil ya muhik
Dürzi mikrâzı gibi helvalık
Re's-i mâle varup étsün mi zarar
Vérdügin ol da çıkarmak ister
. . .
Oldı devletlüler etfâl sıfat
Oglan oyuncagı oldı devlet
Dikkat olınsa eger devletine
Zilleti degmez anun izzetine
Ne kadar kadr bulursa bulsun
Hele ol zillet anunla olsun
Yükli étse anı bir mal eşegi
Kalmaz altında geçer hep dilegi
Hırs-ı gâlib anı maglub eyler
Şûm olup gendüyi menkub eyler
Yüzleri kara ola subh u mesâ
Gazabullâhi âleyhim ebedâ

Atâyî, Nefhatü'l-ezharda da cömertlikten söz ederken rüşvete değinir. Okuyucusunu rüşvetin el açıklığı adı altında yahut caize diye verilmesine karşı uyarır. Bu yolla cahil ve hırsızların iş başına geleceğini, böylelerinin kendi ayıplarını örtmek için aşağılık kişilere cömertlik gösterdiklerini söyleyip, bunu zina malıyla hayır yapmaya benzetir. Aslında böyle cömertliklerde ödemenin reâyânın cebinden yapıldığını hatırlatır:

Lîk schâ dénmez anâ kim müdâm(5)
Eyler anı erzel-i kavm-i avâm
Almaga bir mansıbı ya hidmeti
Câyize nâmıyla vérür rüşveti
. . .
Câhil olur hâkim-i şer-i mübîn
Hırsız olur mâl-i guzâta emîn
Aybını setr etmekiçün dâyima

(5) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 66 b, st. 19, 21-23, yk. 67 a, st. 1-2.

Züll ü tama ehline eyler sehâ
Fi'l-mesel ol zâlim-i ca'lî-kerem
Benzer o mec'ûle zenc dem-be-dem
Ücretile éde metâ'ın sebîl
Bezl éde halka uma ecr-i cezîl
Bais-i hayrât ola mâl-i zinâ
Kurı yére köpri yapa dâyimâ
Cîb-i re'âyâdan éde hayrlar
Sarfile yanından anun ne çıkar
Mazlumadur mâ-hasal-i râtibi
Kurmacıdur defter éden kâtibi

Ama Atâyî o günleri ve bunalımın yoğunlaştığı devredeki kendi sıkıntısını en canlı bir şekilde Sohbetü-'l-ebkâr'da gözler önüne sermektedir:

Ortalığı karışıklık kaplamıştır. Bütün hayata bilgisizlik hâkim olmuş, mektep, medrese çökmüş, onların yerini kahvehaneler almıştır. Eskiden mansıb verilmesinde ilim ölçü iken, o sıralar rüşvet belirleyici hale gelmiştir. Sadrülulema makamına rüşvetçi, bilgisiz bir kişi gelmiş bulunmaktadır. Bu kişi edepsiz, insanlıktan uzak, kötü, bilgisiz ve hastalıklıdır. Özellikle bilgisizliği büyüktür. Bu kişinin bir de iriyarı, kabasaba, ürkütücü bir görünüşü olan yardakçısı vardır. İkisi bir olup halkı soyarlar. Mansıp verilişinde ölçü akçe olur. Değerli kişiler üzüntüyle Allah'ın lutfunu beklerler.

Bir dem étmişdi sipihr-i gaddâr(6)
Câhiliyyet feterâtın izhâr
Râyet-i cehl olup âlem-gîr
Buldu eyyamını fülk-i tezvîr
Alem-i ilm nigûn u makhûr
Oldı tumâr-ı evrâk-ı menşûr
Mahv olup safha-i ebced-hânî
Sikke-i râyic idi nâ-dânî
Mekteb ü medrese vîrân oldı
Kahveler mekteb-i irfân oldı
Levh-i talîm amel-mande idi
Akçenün tahtası meydânda idi
Mansıba ilm iken evvel miyâr
Şart-ı vâktf gibi cehl oldı medâr
Étdi bu hâli görince zürefâ
Akçesi olmayan izhâr-ı zekâ
Yani bir mürteşi-i nâdânı
Étdi sadrü'l-ulemâ çarh-ı denî

(6) ***Sohbetü'l-ebkâr,*** yk. 106 a, st. 10-23, yk. 106 b, st. 1-9.

Akl-ı faâl-i cünûn-ı şirret
Rûh-ı hayvâni-i cehl ü rüşvet
Şekli müsvedde-i kanûn-ı garaz
Bedeni defter-i icmâl-i maraz
Hulkı mecmûa-i hükm-i ezdâd
Tabı fihrist-i kavânîn-i fesâd
Ten ki olmış beserâtile cerîh
Levh-i talîm-i ulûm-i teşrîh
Maraz u besre kılıp cemiyyet
Verdi cerrâh u tabîbe hayret
Bahs-i a'râz u cevâhir gibi çak
Âciz itdi o mahall-i muglak
Nâ-şenîde niçesi nâmı gibi
Cinsinün ol araz-ı âmı gibi
Nola iblis ana olsa kûçek
Şeytanetde budur andan geçicek
Eyledi kizb ü hıyelde teslîm
Ana inandı yérin div-i recîm
Âleme cer ü cefâsı hasbi
Gendi ümmî vü cehâlet kesbi
Cehlün ol mertebesi sehl olamaz
Kesbsüz çak bu kadar cehl olamaz
Oldı bu cehlile meymûn-ahter
Mesned oldı ana dübb-i ekber
Nice düb görse yüzin ol gûlün
Yüregi düb düb öterdi gûlün
Nâgehân nara uraydı el-Hakk
Korkuda Mısrın Ebu'-l-havlini çak
Dîv iken sadr-ı Süleymâni idi
Aklı başında perişâni idi
Kollarıyla sarugı döndi ayân
Şâh-merdâna sütûn üzre hemân
Oldılar birbirine puşt u penâh
Arada hâl-i cihân oldı tebâh
Kangı mazlûma ki akın saldı
Biri malın biri cânın aldı
Fitnede benzer idi şeytâna
Tama' étmezdi veli îmâna
Mansıbın akçe idi mi'yârı
Elde mîzânı ile kantârı
Akçeli Türk koyun gütmez idi

Tok olan karnını ac tutmaz idi
Ehl-i dil étmişidi ye'si penâh
Ser-be-ser muntazır-ı lutf-ı ilâh

Atâyî'nin acımasızca yerden yere vurduğu "sadrü'l-ulemâ"nın ve yardımcısının kimliklerini belirlemek mümkün olamamaktadır. Yalnız, söz konusu kişinin belki de Osman II. tahttan indirilip yerine Mustafa I.tahta geçirildiğinde Rumeli Sadrı olan Kethüda Mustafa Efendi olabileceğini düşündüren bazı işaretler bulunmaktadır(7).

Atâyî 1627 Haziranında (1036 Şevval) yeniden Rumeli Sadrı tayin edilmiş bulunan Ahizâde Hüseyin Efendiyi, Heft Han'da överken rüşvetin alıp yürüdüğü, mansıbın akçeyle satın alındığı ilim ehliin kıymetinin bilinmediği demlerin geçtiğini söyler(8).

Kanı ol dem ki hep murâd-ı fuâd(9)
Alunur mıydı olmayınca mezâd
Mansıba kim ki müstahik geçine
Yapuşırlardı akçe tahtasına
Sîne kûbân-ı derd-i hirmâne
Ya'ni tahta kakardı rindâne
Alışup mürteşî ile râşî
Arada ehl-i ilm idi nâşî
Mansıbı ol ki râyegân ister
Dérdi ömrüm ana zemân ister
Hamdülillâh ki def olındı zalâm
Şa'şa'a saldı neyyir-i islâm
Mesned-i adl dâverin buldı
Olmış idi mahal yérin buldı

Artan toplumsal huzursuzluklar çoğunu imam, vâiz ve benzerlerinin oluşturduğu cahil, fanatik ve yaygaracı tiplerin kültür düzeyi düşük olan çevrelerde şeriatin savunucusu olarak ortaya çıkıp, ağırlık kazanmalarına yol açıyordu. Aralarında, koyu bir taassubla ortalığı yaygaraya boğup, züht ve takva perdesi arkasında kendilerine çıkar sağlamaya çalışan kurnaz, ikiyüzlü, muhtekir, haris kişiler, her türlü yeniliğe kapalı, hiçbir tartışmaya yanaşmayan koyu mutaassıplar çoğunluktaydı. Gittikçe artan bozukluklar ve kötülüklere gerekçe olarak şeriatin dışına çıkışı gösteriyor; ama şeriati kuru,

(7) Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. T. Kortantamer; ***Nevzâde Atâyî ve Hamse'si***, s. 126 vd.

(8) 1627 Haziranında Atâyî, Tırhala Kadılığından azledilip İstanbul'a dönmüştür. Tuhaf bir tesadüf, Ahîzâde'nin Rumeli Sadareti'ne tayinlerinde Atâyî'nin azledildiği, Ahîzâde, Rumeli Sadareti'nden ayrılınca Atâyî'nin görev aldığı görülmektedir. Atâyî yine de Ahîzâde'ye saygı gösterir ve hiçbiryerde sataşmadığı gibi, çeşitli vesilelerle över.

(9) T. Karacan, ***Heft Hân Mesnevisi***, 137-138.

katı, dar, yaşamı donduran bir kalıp olarak uygulamak istiyorlardı(10) Tavırlarını temellendirmek için Birgivî Mevmed Efendi'nin (ö. 1573) ***Tarîkat-i Muhammediyye*** adlı kitabını kullanmaktaydılar(11) En büyük saldırı hedefleri arasında daha çok çağın aydınlarına seslenen mutasavvıflar yer almaktaydılar.

İmparatorluğun kuruluş yıllarındaki savaşçı, mücedeleci, ülkeler açan, zaman zaman merkezî otoriteye baş kaldıran, çeşitli müesseselerde varlığını duyuran derviş tipinin yerine 15. yüzyıldan itibaren şerî ve tasavvufî konularda derin bilgi sahibi, sanatla yakından ilgilenen, günlük politikaya karışmayan, zikr, sohbet, vaaz, nasihat, sema, devr gibi yollarla kişinin iç dünyasını olgunlaştırmaya çalışan, çeşitli eserler veren mutasavvıflar ağır basmaya başlamışlardı. Bunun yanında zâhirî şeriate aykırı görünen, daha çok seçkinlerin anlayabileceği, yeterince eğitilmemiş olanların inancını sarstığı için şeriate dayanan toplum düzenini bozabilecek görüşleri açık veya gizli telkin edenler olduğu gibi, daha da aşırı batınî fikirleri yayanlar, gezici yahut münzevî dervişler, yalancılar, dilenciler de sık sık görülmekteydi. Şerî düzeni bozabilecek düşünceleri halka yayanlar, hükümetçe kadılar vasıtasıyla takibata uğratılmakta ve cezalandırılmaktaydılar.

Fanatik ve çıkarcı zümrenin, mutasavvıflarla aydın ve hoşgörülü din adamlarına yönelen saldırıları 17. yüzyılın ortalarına doğru iyice artmaya başladı. Bunların önde gelenleri saraya da sokuluyorlar, oradan destek buluyorlardı. Küçük Kadızâde denilen Balıkesirli Mehmed Efendi (ö. 1635) güzel konuşması ile halkı etkileyip, ün kazanarak sarayla ilişki kurmuş ve Ahmed I'in ölümünü izleyen yılların huzursuzluğundan yararlanıp, şeriatı savunma bahanesi ile İstanbulda bir baskı gurubu oluşturmuştu. Sonra Murad IV.'ün yakınlığını kazanıp, onun ortalığı düzeltmek amacıyla başvurduğu aşırı şiddet uygulamasını, tütün ve kahveye karşı açılan seferberliği desteklemiş, tarikat erbabının devran ve semâını haram gerekçesiyle engellemeye çalışmıştı(12). Ölümün-

(10) Daha Murad III zamanında, Atâyî'nin babası Nev'î'nin, saray imamı Abdülkerim ile kapışması bu gelişmelerin örneklerinden birisidir. Atâyî tarafından garip tavırları ile meşhur, ilmi orta karar, öfkeli, kaba, kibirli, dili uzun bir kişi olarak tanıtılan İmam Aldülkerim, bir gün sarayda Nev'î ile karşılaşır. Nev'î'yi bıyığının şeriate aykırı olduğunu ileri sürerek küstahça azarlar. Nev'î o anda sesini çıkarmaz; ama sonra muteber kitaplara dayanarak, bıyık kesme konusunda, mektupla terbiyesiz imama esaslı bir ders verir ve nezaketle onu yerin dibine sokup çıkarır; bkz. ***Şakâyik Zeyli***, s. 329.

11) Kendisi samimî ve dürüst bir din adamı olarak tanınan Birgivî Mehmed Efendi'nin yirmi kadar eseri arasında en önemlisi sayılan ***Tarîkat-i Muhammediyye***, üzerinde çok tartışılan bir eserdir. Ünlü Ebussuud Efendi tarafından cerhedilen eserin eleştirisi, bu eseri bir araç olarak kullanan taassubun etkili olduğu yıllarda yasaklattırılmıştır; bkz. İ.H. Uzunçarşılı, ***Osmanlı Tarihi***, c. III, kısım 1, s. 354-355, 361-362.

12) Bu konuda yazılan çeşitli risaleler için bkz. Uzunçarşılı, ***Osmanlı Tarihi***, c. III kısım I, s. 349-350.

den sonra onu izleyen fanatik kişiler sarayda iyice etkili olup, bağnaz bir hava oluşturmayı başardılar ve uzunca bir süre kendileri gibi davranmayanları çok bunalttılar(13). Kadızâde'den sonra ün yapan Üstüvânî Mehmed Efendi(14). Çavuşzâde(15) gibi kişiler, daha sonraları Sultan İbrahim zamanının ünlü Cinci Hoca'sı(16), Selim III. zamanının Aygır İmam'ı(17) hep bu tavrın ve bu anlayışın çeşitli devirlerde ortaya çıkardığı sivrilmiş isimlerden birkaç tanesidir.

Atâyî'nin dedesi Pir Ali, Gülşenî tarikatinin tanınmış kişilerindendi(18). Babası Nev'î ise müderris ve şair olup, her halde Pir Ali'nin etkisiyle tasavvuf dünyasına gönül vermiş bir kişiydi(19). Atâyî'nin, Halvetî Şeyhi Aziz Mahmud Hüdayî Efendi ile varlığı muhakkak olan ilişkilerinin derecesi bilinmiyor(20) ama bütün eserleri, özellikle Şakâyik Beyli'ndeki meşayihten bahseden kısımlar tarikat mensuplarına duyduğu sevgi ve saygının çeşitli ifadelerini içerir.

---

13) Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığının ilk günlerinde bu güruhun esdirdiği yobazca terör havası kendi sonlarını hazırladı. Ulemaya danışıp bu kişilerin iddialarının batıl olduğu görüşünü alan Köprülü, Paşdişah'tan onları öldürme emrini aldığı halde, öldürtmeyip elebaşılarını sürdürterek, büyük boyutlara ulaşan tahakkümlerine son verdi;: bkz. İ.H. Uzunçarşılı, ***Osmanlı Tarihi***, c. III, kısım 1, s. 364.

14) Üstüvânî Mehmed Efendi için bkz. İ.H. Uzunçarşılı, ***Osmanlı Tarihi***, c. III, kısım 1, s. 359.

15) Çavuşzâde bir vazında Şeyhülislam Yahya Efendi'nin "Mescidde riyâ-pîşeler etsin ko riyâyı/Meyhâneye gel kim ne riyâ var ne mürâî" beytini okuyarak, bu beyti okuyanın kâfir olacağını söyleyip Şeyhulislamı küfürle suçlamıştır; bkz. İ.H. Uzunçarşılı, ***Osmanlı Tarihi***, III, kısım 1, s. 360.

16) Sultan İbrahim Şehzadeliğinde sinir buhranları geçirirken onu iyileştirmek için okuyanlar arasında şehzadeyi etkilemeyi beceren Safranbolulu Hüseyin Efendi, Şeyhülislam Yahya Efendi'nin itirazlarına rağmen kısa zamanda Hükümdar tarafından padişah hocası ve Anadolu Kazaskeri yapılmıştı. Cinci Hoca diye ün salan Hüseyin Efendi'nin rüşvet rezaletleri ayyuka çıkmıştı. Azline de bu rezaletler sebeboldu. Cimriliği de Mehmed IV'ün culûsunda hapse atılmasına yol açtı; İ.H. Uzunçarşılı, ***Osmanlı Tarihi***, c. III, kısım 1, s. 225-226, 241; ***Tarih-i Nâimâ***, c. IV, s. 35, 337.

17) İyiliklerini gördüğü Selim III'e karşı onun zor zamanında nankörlüğü ve terbiyesizliği ile tanınan Aygır İmam için bkz. M. Tür; "Üçüncü Selim ve Aygır İmam", ***Resimli Tarih Mecmuası***, c. 7, (5 Mayıs 1956), s. 299-301.

18) Bkz. Kortantamer, ***Nevîzâde Atâyî ve Hamsesi***, s. 102 vd.

19) Nev'î'nin ***Hasbıhal*** isimli tasavvufî bir eseri de vardır; bkz. ***Şakâyik Zeyli***, s. 210.

20) Bkz. Kortantamer; ***Nev'îzâde Atâyî ve Hamsesi***, s. 130-131.

Bir kadı olarak şeriati bilen, uygulayan ve koruyan Atâyî, çağının insanı seven, hoşgörülü, kültür düzeyi yüksek bir aydını olarak, kendine örnek aldığı babası Nev'î gibi, yeri geldikçe din ve şeriat kavramını istismar edip, maksatlarına alet etmeye çalışanları şiddetle kınar ve teşhir eder. Hamse'si bu tavrın çeşitli örnekleri ile doludur.

Sözgelişi, Sâkînâme'de devrin kötülüğünü anlatırken iki yüzlülerden yakınır. Vaizin öfkesini, "*saf mey*"*e* karşı çıkışını, kalpler kırışını anlayamaz. Onu, sarığının kenarına soktuğu misvaktan dolayı, gördüğüne saldıran bir gergedana benzetir. İki yüzlülükle suçlar. Aba giymekle iş bitse, her ırgadın zamanın Bayezid'i olacağını söyler. Böylelerine aldırmamayı öğütler. Ortam tatsızlaşmış, dostlar yabancılaşmıştır. Gönlü o küstahlardan sıkılmış, çaresiz kalıp bir kenara çekilmiştir. O "*bed-mest*" leri görmek istemez. Vefa ummaz; ama edilen cefaya da şaşar. Övgü beklemez ama iftirayı da anlayamaz:

Bu devr içre sâgarda sanma habâb(21)
Olur bîm-i kahrile her zehre âb(22)
Sipihrin unıtdurdı zehrin bana
Mürayîlerin anma kahrın bana
İçerler niçe hûn-ı nâ-hak müdâm
Söze gelse hûn-ı kebûter harâm
Ya vâ'ızda olan tehevvür nedür
Mey-i sâf içün bu tekeddür nedür
Kılup zemm-i bâdeyle kesr-i kulûb
Éder turma keşf-i ıyâb-ı uyûb
Niçün eylemez mahfile ihtirâm
Mesâvî mahallimidür ol makâm
Mey içdi déyü iftirâsın komaz
Bize hefte cengi cefâsın komaz
Sokar şâh-ı misvâki başa yine
Salar gergedan gibi gördügine
Riyâyile ana nemeddür şi'âr
Derûnı mükedderdür âyîne-vâr
Abâ giymekile iş olsa hemân
Her ırgâd ola Bâyezid-i zemân

Aşktan söz ederken de vaizin aşk içkisini tanımadığını, onun bu içkiden söz etmemesini, ona bu içkinin haram olduğunu söyleyip, bu bakımdan ona duyurmamak farkettirmemek gerektiğini, sırrı yanlışlıkla açığa vuranın Nesûmî gibi posttan çıkacağını belirtir:

21) ***Sâkînâme***, yk. 22 b, st. 16-23, yk. 23 a, st. 1-4.
22) "Zehre" olarak harekelenmiştir.

Bu sâgar ki pür-bâde-i aşk ola(23)
Çeküp nûş eden âşıka âşk ola
Sakın vâ'iz açma bu meyden kelâm
Bu mey oldı bed-mest olana harâm
İçürme ana bu meyin reşhasın
Nefes tut tuyurma sakın nefhasın
Bu meyden alup şemme her verd-i ter
Açar tâzelikde anı neşr éder
Helâk olmadan gayra yok çâresi
Olur çak kulagınca her pâresi
Nesîmî-veş étme anı âşikâr
Çıkarsun sakın postdan nâfe-vâr
Éden keşf-i sırrile sehv-i lisân
Vérür cânı resm-i tarîkat hemân
Dehânundan almasun anı avâm
Ne girse kulagına mânend-i câm
. . .
Saldıysa eger âteş-i gam cânuna tâb
Düş kûy-i harâbâta olup mest-i harâb
Zâhidden uman feyz-i safâ-yı aşkı
Gassâl sebûsundan umar bâde-i nâb

Atâyî dini istismar eden fanatik ve çıkarcı tiplere Nefhatû'l-ezhâr'da daha ağır saldırır. Vaizin kınamalarını belaya, herbir sözünü can yakan keskin bir neştere benzetir. Onun vaazederken durmadan kendisi gibilere saldırdığını, kendileri onu adam yerine koydukları halde, o edepsizin adam gibi konuşmadığını, cehennem sanki kendi firınıymış, dünya da tavasıymış gibi, dertli aşığı canı istedikçe ateşe sokup çıkardığını anlatır. Atâyî böyle kişileri kefen soyucu mezar hırsızları olarak adlandırır ve onların riyazetteki iddialarının boşluğunu belirtip, onları ölü helvasına aşeren, ıskat için birbirini öldüren, yoldan çıkmaktan korkmayan, köpek gibi kurban etine diş bileyen kişiler olarak niteler. Onların Hüdâyîleri kınamalarından(24), ikiyüzlülüklerinden yakınır:

Vâ'ız-ı şehrün dahı ta'nı belâ(25)
Her sözi bir neşter-i tîz-i cefâ
Kürsi-yi va'zından behâne bulur
Üstümüze turma havâle olur

23) ***Sâkînâme,*** yk. 37 b, st. 3-13.
24) Hüdâyî burada hem Aziz Mahmud Hüdâyî hem de kendisini Allah'a vakfeden anlamınadır. Koyu mutaassıpların saldırdıkları arasında Halvetiyye Tarikati önemli bir yer tutmaktaydı. Aziz Mahmud Hüdâyî, Halvetiyye Tarikatinin Celvetiyye kolundandı: Bkz. İ.H. Uzunçarşılı, ***Osmanlı Tarihi,*** c. III, kısım 1, s. 350 ve öt., 358 ve öt.
25) ***Nefhatü'l-ezhâr,*** yk. 49 a, st. 1-10.

Ebr-i behâr u meh-i gerdûn-sıfat
Küpi yur üstine çıkar âkıbet
Biz koduk adem yerine anı hep
Söylemez âdem gibi ol bî-edeb
İşler éder âşık-ı derdî-keşe
Gâh çeker gâh sokar âteşe
Furnı(26) idi tut ki cehennem anun
Tâbesi içinde bu âlem anun
Niçe kefen soyıcı nebbâşlar
Keşf-i kubûr étmege mâlik geçer
Bakma riyâzetdeki davâsına
Aş yérürler ölü helvasına
Merhem olur dirhem ü kîrât içün
Birbirin öldürür ıskât içün
Hisse-i ıskât içün az çok
Düşse tarikatden eger bâki yok
Seg gibi kurbân etine diş biler
El alanun ayagın almak diler
Nâmını çekmekde Hüdâyîlerün
Dâd elinden bu mürâyîlerün
Dilde toh hubb-i direm muhtefî
Zikr-i hafî yérine şirk-i hafî

Atâyî yine Nefhatü'l-ezhâr'da cömertlikten söz ederken zahidi çıkarcılıkla, gösterişle ve boş laflar etmekle suçlar:

Nukradadur fikr-i dakîk-i nükât(27)
Hîle-i şer'iyye-i devr-i zekât
Zâhidi gör savm ü salâtına cüst
Haccü zekâta gelicek lîk süst
Lutf-ı suhan ehl-i riyâ lâfıdur
Mayesi yok hep çene haffâfıdur

Sohbetü'l-ebkâr'da bilgiyi ve bilginleri överken, halkı inatçı, ona buna karışır kişiler haline getiren, korkutan, dini öğretmek yerine müslümanları küfürle suçlayan kişileri kınar ve iyilikle nefsi temizleyen âlime rahmet okur:

Âlim ü câhil olur mı yeksân(28)
Pes degil mi bize nass-ı Kur'ân

26) Vezin gereği böyle olması gerekir ve metinde de "furnı" şeklinde yazılmış ve hareketlenmiştir.
27) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 66 b, st. 17-18.
28) ***Sohbetü'l-ebkâr***, yk 97 a, st. 6-9.

Lîk ol ilm degildür maksûd
Ki éde âdemi dahhal ü anûd
Ola halk içre m'sâl-i iblîs
Müftı-' Mâçin ü ehl-i telbîs
Dîni öğretmek iken gendüye kâr
Kahrile müslimi éde ikfâr
Rahmet ol alime kim ola kerîm
Eyleye tezkiye-i nefs-i selîm

Nefhatü'l-ezhâr'ın 10. nefhasını izleyen destanda anlatılan maskara hikayesi ise hem din sahtekarlığının bir başka çeşidini sergiler hem de o yıllarda her meslekte olduğu gibi imam ve hatiplikte de görülen eleman kalitesinin bozuluşuna bir örnek sayılabilir:

Söz konusu kişi başlangıçta meslekten maskaradır, hem de yetenekli usta bir soytarıdır. Bahtsız bir adamdır. O herkesi güldürür, çarh onu güldürmez. Sermayesi gülünç çehresidir:

Var idi bir merdek-i sıhriyye-kâr(29)
Şahs-ı siyeh rûy ü siyeh-rûzgâr
Muzhik idi hayli o bi-neng ü nâm
Seyrine hayran idi hep hâs ü âm
Olmışidi keyfile zâr ü zebûn
Fiske ile oluridi sernigûn
Güldürüp anınla cihânı temâm
Çarh anı güldürmezidi subh ü şâm
Olmışidi masharalık pâyesi
Çehre-i izhükesi ser-mâyesi
Yüzine gülse nola halk-ı cihân
Çehre ne çehre idi görsen hemân

Bu adam nasıl olursa olur, vilayette imam ve hatip olmayı becerir. Bütün davranışları değişir. Büyüklenir, kendisine havalar verir, bilgiç geçinir. Pek de serttir. Kendisini eleştirene kafir damgasını vuruverir:

Âkıbet-i kâr o şahs-ı garîb(30)
Oldı vilâyetde imâm u hatib
Irza çalup cübbe vü destârile
Girdi aceb şekle bu etvârile
Gâlib olup câhına ırz ü vekâr
Aşırı atdı katı ol nâbekâr
Gevreli dülbendi inüp kaşına
Vay hemân ta'n édenûn başına

29) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 69 a, st. 17-21.
30) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 69 a, st. 22-23; yk. 69 b, st. 1-5.

Olmışidi ya'ni hevâdan geçüp
Fazıl-ı âlem ulemâdan geçüp
Sohbet-i yârâna çekinmezdi hic
Minberile kürsiden inmezdi hic
Va'z u nasîhatle kılup halkı nerm
Hasılı hengâmeyi itmişdi germ
Ucb u riyâyile de mâlâ-kelâm
Masharalık denlü çıkarmışdı nâm
Ta'n édene pîşesi âzâr idi
Kârı müsülmanlıgı ikfâr idi
Halka edüp ta'na zebân-ı dırâz
Oynadur oldı eli ol künde-bâz

Aslında adamın özünde değişen birşey yoktur. Büyüklerin yanında çıkarı için hâlâ maskaralık yapmaktadır:

Lîk ekâbirde ki tenhâ ola(31)
Keyf ola ihsân ola helvâ ola
Taşra edüp torbadagı sûretin
Yine alurdı eline san'atin

Sonunda bir bayram namazı hazırlığında yüzünü süslemek isterken karanlıkta yanlışlıkla mürekkeple siyaha boyadıktan sonra minbere çıkınca herkese rezil olur Eriştiği herşeyi kaybedivcrir:

Göricek ol şeklile mânend-i div(32)
Bir aradan âleme düşdi giriv
Kahkahaya başladı bâlâ vü pest
Gitdi ne tekbîr ne hod âb-dest
Tuydı ne hâl oldıgın âhır hâtib
Oldı gam-i hacletile nâ-şekîb
Gitdi cehitler deyü âh eyledi
Şeş ciheti dûd-ı siyâh eyledi

Atâyî'nin bu tipi canlandırırken yararlandığı bazı çizgiler evrenseldir. Herkesi güldürdüğü halde kendi gülmeyen soytarı imajı, hak etmediği, dolduramayacağı bir makama gelen kişinin boş büyüklenişleri, böyle birisinin aslında değişmeyişinin sonuçları bu çizgilerin en belirginleridir. Atâyî bunlardan özü soytarı kalan bir insanın yükseliş ve düşüşünü bir küçük hikaye içerisinde anlatırken, başarı ile yararlanır.

Bir başka sahtekar dindar tipi Heft Han'ın 4. hikayesinde tanıtılır. Olay Bağdad'da geçer ve zaman belirsizdir; ama sözü edilen Bahtek ile 17. yüzyılın ortalarına doğru saraya sokulmayı beceren dindar görünen çıkarcı, bağnaz kişiler arasındaki benzerlikler hemen göze çarpmaktadır. Hikayede ayakkabıcı esnafından Bahtek işindeki ustalığı sayesinde saraya sokularak, aşırı dindar tavırlarla hükümdarın güvenini kazanan;

31) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 69 b, st. 6-7.
32) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 69 b, st. 19-21.

ama aslında sahtekar, vicdansız bir kişidir. Atâyî Bahtek'i hem onun dindar görünüşünü yansıtan, hem de kötülüğünü dile getiren tasvirlerle canlandırır ve ayrıca Bahtek'in hınzırlık ve melanetini sergileyen olayları, hikayenin asıl konusunu oluşturan, aşk hikayesinin olay örgüsü içerisine, aşıkların ayrılmalarına ve acı çekmelerine yol açan olaylar olarak katar(33).

Atâyî'nin daha önce yazdığı eserlerde dini istismar eden kişilere karşı açıkça tavır alışı kuşkuya yer bırakmayacak bir biçimde görüldüğünden, onun, bu Bahtek tipinden yararlanarak, Murad IV.'ü benzeri kişilere karşı uyarmak istediği anlaşılmaktadır.

Aslında dini kendi çıkarlarına alet ettiği halde, dışa karşı aşırı dindar görünen ve günümüzde bile varlığını sürdüren bir diğer tip, ticaretle uğraşıp, her türlü sahtekarlığı yapan, kimseye bir hayrı dokunmayan, yalan söyleyen, aldatan, kötülükler eden; ama görünüşte aşırı dindar bir tüccar kişidir. Atâyî onu Nefhatü'l-ezhâr'ın cömertliği konu edinen 9. nefhasında bütün özellikleri ile tanıtır.

Söz konusu kişi zengindir; ama çok cimridir. Sıkıntı ile beli bükülür, kendi kendisinin düşmanıdır, adını kötüye çıkarır. Paraları saklar. Gümüşe, altına bütün varlığıyla bağlıdır. Cehennemlik, aşağılık, köpek gibi birisidir. Durmadan kazanç peşinde ortalığı karıştırır, huzursuz eder. Sanki altınını gümüşünü bir kere daha dünyaya gelip harcayabilecektir. Kesesi ağzı gibi mühürlüdür. Altınları ocağa gömer, küpe doldurur. Bazan ticarete kalkar, şarkdan garba gider. Bazan katarla yük çeker, kırmızı altın sikke ile yükünü tutar. Sattığı malı alan zararlı çıkar. Aldığı kara boya ise hemen gök mavisi çivit olur. Saf kişileri kandırmak için denk denk Hint malı alır. Herkesi yağmalamak için dükkan açar. İş söze gelince güzel konuşur. Şehirde adını Hacı diye çıkarır; Kabe'ye imanını anlatır durur. Her nekadar Hacc'a giderse de gidişi ziyankar bir yılanınki gibidir. Bir kaç kuruş için bin türlü dil döker, Bütün alışverişi halkı dolandırmaya yöneliktir. Eski keteni fita diye satar, pamuklu bezi altın işlemeli diye sokuşturur. Sattığında aldatır, aldığında aldatır. Güya fiyatta indirim yapar. Ömründeki bütün harcaması olan Hac masrafını abartır. Herşeyi sermaye olarak kullanır. Birkaç saf kişi onun imanına aldanırlar. Az bulunur boş sözleri, garip görünüşü hep aptalları aldatmada kullandığı araçlardır. Hocalar içinde adı Hacı Hüsam'dır; ama bunu ona hatırlatanın vay haline. Zekât vermemek için bütün varını yoğunu vakıf gösterir. Hayır yapmış olarak ün salar; ama vakıf ölümünden sonra işlerlik kazanacaktır. Hayır sahibi olmaktan söz eder; ama asıl amacı çıkar sağlamaktır. Kimse hayrını görmez; düşte gören hayra yormaz. Herkesi hayra ve sevaba davet eder; ama içinden başka şey geçer. Kalbi hayırsızlıkla doludur. Mahşer gününe kadar kendi düzenini yürütmeyi arzular:

Nice denî çün meh ü çarh-ı esir(34)
Gerçi yalar şîşe içinden pinîr

33) Bahtek'in tasviri için bkz. T. Karacan, ***Heft Hân Mesnevisi***, s. 245-247, 251-252, 254-255.

34) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 65 b, st. 12-22, yk. 66 a, st. 2-7, 14-17.

Mihnetile kâmetini lâm éder
Düşmen olur gendüye bed-nâm éder
Hır hır éder kesb-i hitâm-ı cehîm
Seg gibi cân besler o şahs-ı le'îm
Salmada tahsîl ile dünyâya şûr
Dehre ne verdi alamaz bî-huzûr
Sanki zerü sîmini ol der-be-der
Bir dahı dünyâya gelür harc éder
Saklar anı sînede cânı gibi
Kîsesi memhûr dehânı gibi
Âteş-i duzah gibi altunını
Ocag içinde göme kor ol denî
Surhile pür humdan alup lezzeti
Halka satar mâl ile germiyyeti
Gâh ticâretle olup kâm-zen
Baş alur şarka gider garbdan
Gâh çeker niçe katârile yük
Gâh tutar sikke-i surhile yük
Kim ki metâ'ın ala eyler ziyân
Kara boya gök civid olur hemân
Hind metâ'ından alup teng teng
Tâ ki nice sâde-dile vére reng
Bir nice bâbet ki metâ'ın alur
Kande ki bâb ola o yérde kalur
Gâret içün âlemi dükkân açar
Söze gelince dür ü güher saçar
Nâmın eder şehrde Hâcî filan
Ka'be'ye îmânını dînle hemân
Gerçi reh-i Hac'da revânde olur
Ma'nîde ol kâr-ı gezende olur

. . .

Bir iki pul almağa bîn dâd atar
Halkı tolandurmaga alur satar
Penbe bezin satsa éder tâ futa
Köhne-i kirpâsını zer-bâfte
Satduğunı hille-i cennet éder
Alduğın esbâb-ı melâmet éder
Arz-ı şirâ eylese eyler kerem
Nâkıs alur lutfile birkaç direm
Müddet-i ömrindeki harcın temâm
Sarf-ı reh-i Haccını mâlâ-kelâm

Cümleyi sermâye éder ol pûze
Aldanur îmânına birkaç beze
Laklaka-i nâdire şekl-i garîb
Cümlesi sermâye-i ebleh-firîb
Hâceler içre adı Hâcı Hüsâm
Dil zagara tîgı gibi bî-niyâm
Vay o fakîre ki ucın ildüre
Hâcı Hüsâm olduğunı bildüre

. . .

Ana zükût eksik éder iftikâr
Vakf çıkar cümle nükûd u akâr
Niyyet-i hayrâtile ma'rûf olur
Lîk eseri mevtine mevkûf olur
Sâhib-i hayr olmak içün lâf éder
Hayrı anûn fâyide-i sîm ü zer
Kimse anûn hayrını görmez gider
Düşde gören hayrile yormaz gider
Turmaz éder da'vet-i hayr u sevâb
Sanıla hep hayrile vérür cevâb
Lîk derûnunda olan gayrdur
Kalbi tolı fikret-i lâ-hayrdur

Burada tasvir edilen kişi, altını ocağa gömmek veya küpe doldurmak, müşterilerin gözünü boyamak için Hint malı almak, zekat vermemek için varını yoğunu vakıf malı göstermek gibi geçmişe ait çizgiler bir yana bırakılacak olursa, günümüz insanına bile hiç yabancı olmayan bir tipin o yıllardaki örneğidir.

Sohbetü'l-ebkâr'ın 6. sohbetinde çalışma konusunu ele alan Atâyî, konuyu işlerken tasavvuf dünyasının tevekkül adı altında tenbellik eden mensuplarını anlatır (35)

Sâlik-i meslek-i kadr-i âli(36)
Sevmedi tâyife-i Battâlı
Sevmezin tenbeli abdâl ise de
Köçek-i Seyyid Battâl ise de
Düşe mi âdemi olmak tenbel
Aybdur gâv dahı olsa kehel
Eyleme hikmet-i Hakkı ilgâ
Seni bîhûde mi halk étdi Hudâ
Kehleden çün kehel olur murdâr
Étme ol haslet-i mesmûmı Şi'âr

35) Nefhayı izleyen destanda da Hz. Ömer'in tevekkül maskesi altında tenbellik edenleri nasıl azarlayıp asalaklıkla suçladığı anlatılır.

36) ***Sohbetü'l-ebkâr***, yk. 99 b, st. 19-23.

Yig yapış hikmet-i esbâba sakın
Étme ol tenbel ışıklar kârın
Nâmını terk ü tevekkül korlar
Gâfil olma ötesi cerre çıkar

Nefhatü'l-ezhâr'ın 10. nefhasında maskaralardan yakınırken, gezici derviş kılığına bürünen asalakları teşhir eden(37) Atâyî keramet taslayarak halkı aldatanların yaptıklarını da gözler önüne serer. Sohbetü'l-ebkâr'ın 17. sohbetinde yalandan söz ederken, pek çok olan yalan çeşitlerinden cehenneme doğrudan götüreninin keramet taslamak olduğunu; bunun Tanrı'ya gizlice ortak koşmak olduğunu söyleyip, hırka ve tacla keramet davasına kalkanları(38) soytarılara, hokkabazlara benzetir. Bu işi makbere bekçisi adı altında yapanları mezar soyucu olarak niteler.

Kizbin envâ'ı çok amma ki riyâ(39)
Duzaha oldı reh-i rast nümâ
Olmasa ma'nide küfrün halefî
Nâmına denmezidi şirk-i hafî
Hırka vü tâcile niçe ebter
Da'vi-yi keşf ü kerâmât eyler
Gendüzin étdi sûret-bâz gibi
Hırkası cübbe-i tâs-bâz gibi
Hokka-i şu'bededür tâcı anûn
Hep tenezzül ola mi'râcı anun
Ana misvâk u dehân-ı pür-lâf
Oldı ferrâşe vü cârûb-ı güzâf
Makbere bekçisi nâmın takınur
Meyyiti biribirinden sakınur
Yok yére bekler o nebbâş-ı denî
Kim inanur ana tâze kefeni
Ekl içün şeklini tagyîr eyler
Gürbe-i âbidi tasvîr eyler
Açılur keşf ü kerâmâtından
Tuyulur kizbi hikâyâtından

---

37) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 68 b, st. 9-16.

38) Büyük mutasavvıflar keramat konusunda çok dikkatlidirler; keramet gösterisine karşı uyarırlar; hatta Melamîler keramette "***dava***" olduğu için ve bu "***ihlas***"a aykırı olduğundan kerameti reddederler; bkz. R. Hartmann, ***Al-Kuschairis Darstellung des Sufitums***, Berlin 1914, s. 154 ve öt., R. Hartmann; "Al-Sulamis Risalat al-Malamatija", ***Der Islam VIII***, (1918), s. 170-177, A. Gölpınarlı, ***Melâmilik ve Melâmiler***, İstanbul, 1931, s. 23; A. Gölpınarlı, 100 ***soruda tasavvuf***, İstanbul 1963, s. 115 ve öt.

39) ***Sohbetü'l-ebkâr***, yk. III b, st. 7-14.

Nefhatü'l-ezhâr'ın dinde gösteriş ve zühdle gururlanan katı kuralcıya seslenen 8. nefhasında keramet satan dilencileri, rumuzlar söyleyen, hazineler keşfeden meczupları diline dolar. Ermiş geçinenlerin mekanı aşma davasını, eblehlerin onları uçurması olarak adlandırır. Böyle aldatmacalara kesinlikle karşı çıkar:

Niçe karaçı ki korâmet satar(40)
Mankıra almaz anı ehl-i basar
Geçse yedilerden eger ekserî
Kim sayar âdem yérine anları
Karga gibi ru-siyeh ü bî-haber
Gayb bilür sanma yabana öter
Hey'et-i meczubda söyler rümûz
Gâhi éder yok yére keşf-i künûz
Turmaz éder da'vi-yi tayy-ı mekân
Uçurur eblehler anı her zemân
Da'vi-yi keşf eylemez ehl-i hüdâ
Müdde'i-yi keşfe gerek müdde'â
Çünki degil ârife dünyâ murâd
Hâline dünyâ ne mühimm i'tikâd
Kim ki kerâmet sata dellâldur
Keşf-i zamîr eylese remmâldür

Aslında keramete de, ermiş kişilerin varlığına da inanan, ama inanç ve duygunun kişisel çıkarlara, aldatmalara, sömürüye alet edilmesini eleştiren Atâyî, hamseyi oluşturan mesnevilerin çeşitli yerlerinde çağının manevî gücüne inandığı kişilerinden ve çağının genel olarak benimsenen bazı inançlarından söz eder(41). Nefhatü'l-ezhâr'da Uryan Muhammed Dede(43), Sarı Saltuk Baba(43), Şeyh İbrahim Gülşeni(44) gibi onun zamanında hayatta olmasalar bile ünleri süren çeşitli meşreplerdeki tasavvuf büyüklerinin, hatta kendi dedesi Pir Ali ile babası Nev'î Efendilerin manevî güçlerine olan inancını gösteren olaylar anlatır(45). Sohbetü'l-ebkâr'da güzel bir gence duyduğu arzu sonucu buluşmayı kararlaştıran bir tanıdığının o gece rüyasına giren Şeyh tarafından uyarılıp, doğru yola sevkedilmesini nakleder (46). Büyük şair Nizâmî'nin kerametlerini hikaye eder(47).

---

40) ***Nefhatü'l-ezhâr,*** yk. 64 a, st. 14-20.
41) Ayni şeyi Şakayik Zeyli'ndeki birçok biografide de bulmak mümkündür.
42) Bkz. ***Nefhatü'l-ezhâr*** yk. 51 b, 52 a; krş. Şakâyik zeyli, s. 365
43) Bkz. ***Nefhatü'l-ezhâr,*** yk. 63 a, 63 b, 64 a.
44) Bkz. ***Nefhatü'l-ezhâr,*** 62 a.
45) Bkz. T. Kortantamer, ***Nevîzâde Atâyî ve Hamsesi,*** s. 26-27, 105.
46) Bkz. T. Kortantamer, ***Nevizâde Atâyî ve Hamsesi,*** s. 361.
46) Bkz. T. Kortantamer, ***Nevîzâde Atâyî ve Hamsesi,*** s. 361.
47) Bkz. ***Nefhatü'l-ezhâr,*** Destan 3; ***Sohbetü'l-ebkâr,*** Destan 34.

Atâyî ayrıca halkın bu tür inançlarını da dile getirir. Sözgelişi, Heft Han'ın hasta aşığını iyileştirmeye çalışanlar, Karaca Ahmed mezarını ziyaret ettirmek, Sarı Saltuk Baba'ya kurban kestirtmek, Akbaba suyundan içirmek isterler. Aynı eserin ilk hikayesinde Kadı Merhaba, Şam'da sevdiği dilberi ona musallat olan cinden kurtarabilmek için Şeyh Sâdi tarikatine mensup bir pirden yardım görür(48).

Nefhatü'l-ezhâr'ın 6. nefhasında bir mürşide bağlanmak gereğini vurgulayan Atâyî, içinde yaşadıkları yıllarda da değerli, büyük kişilerin var olduğunu söyleyip, böylelerini tarif eder: Bunlar terbiye etme gücü büyük, Tanrı hazinelerinin bekçisi, herbiri bir ülkenin padişahı, gönülleri cömertliğin inciler saçan denizi gibi olan kişilerdir. Onların kerametleri de yine belki Peygamberin mucizesidir. Herbiri Peygamberin seçkin hayırlı birer halefi niteliğindedir. Her asırda cihan işlerini yöneten, her an zamanın sahibi olan kişiler vardır(49).

Ama Atâyî, Tanrı yakınlığının sadece böyle kişilerin inhisarında olduğu iddiasında değildir. Nofhatü'l-ezhâr'ın yukarıda değinilen 8. nefhasında keramet satanları eleştirdikten sonra şeriatın temel olduğunu vurgulayıp, bazılarının oradan yola çıkarak Allah'ın yakınlığına değişik görünüşlerle ulaştığını duyurur. Perişan halleri, kendilerini içkiye vermiş görünüşleri, meyhane köşesinde yer tutuşları ile Melamîleri tasvir eder ve görünüşe aldanmamayı, böyle bir kişinin özde bambaşka olabileceğini vurgular. Atâyî kendisinin bunalımlı bir zamanında manevî yardımını gördüğü bir Melâmiyi söyle tasvir 'eder:

Var idi bir ârif-i şûrîde hâl (50)
Meykedede cur'a gibi pây-mâl
Gâh uyup saff-ı İmâmîlere
Hem-dem idi gâh Melâmîlere
Fazlı veli zâhir idi gün gibi
Aklile Ristû işi Mecnûn gibi
Safha-i şi'ri su gibi pür-safâ
Nakş ber âb ètse bulurdı bekâ
. . .
Tıfl dilün anlar o ferhunde-zât
Dem-be-dem alup ele agaçdan at
. .
Nâyi édüp terbiyesi nagme-h'ân
Ne dése agzından alurdı hemân
Nâye ki feyz-i dem-i İsâ éder
Bir nefesile anı ihya éder

48) T. Karacan; ***Heft Hân Mesnevisi***, s. 159-160, 173.
49) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 61 a, st. 12-14, 16-18, 20-23.
50) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 64, st. 13-16, 17, 19-21.

Bir mütelâşî mütelevvin mizâc
Girmede her renge misâl-i zücâc
Kavs-i kuzah gibi televvün medâr
Belki televvünde temekkün-şi'âr

Kuşkusuz, rind tipi eski edebiyatın en eski ve en tanınmış tiplerinden birisidir; ama bu, güzel şiir söyleyen, çok güzel ney çalan, perişan halli, dünyaya metelik vermeyen, çabucak değişiveren ruh hallerine sahip, meyhane köşesinde eski hasır üzerinde oturan kişi, akla rind tipinin belki de en son temsilcisi olan Neyzen Tevfik'i getirmektedir. Atâyî hikayesinde onu sevgi ile ele alır ve keramet izafe ederek ona ilahî bir boyut katar. Atâyî bunu yapmakla belki, devrin ağırlaşma eğilimleri gösteren fanatik baskılarının karşısında rind karakter ve davranışlı kişilere yönelik hoşgörüyü takviye etmek istemiş olabilir; çünkü Atâyî hikayenin sonunda bu doğrultuda görüşler ileri sürer, ikiyüzlülükten, boş sözlerden vazgeçmeyi, rindleri dışlamamayı, onların yaptıklarını yapmamayı; ama dediklerini yapmayı öğütler. "***Sevmesen bile kınama.***" der; iblise bile lanet okumanın farz olmadığını hatırlatır. O, sırların bilinmediğini söyler ve insanın bilmediği şeyi inkar etmemesini ister.

Atâyî'nin bu hikayedeki rind tiplemesi ve bu yaklaşımı yalnız, onun genel bir tipi bile nasıl kendi yaşadığı yılların havası içerisine soktuğunu göstermekle kalmaz, aynı zamanda hoşgörüsü ve ufkunun genişliği hakkında da bir fikir verir.

Nefhatü'l-ezhâr'ın 11, 12 ve 13. nefhalarını izleyen hikayelerin en önemli kahramanı Üsküp Müftüsü Pir Muhammed Çelebi(51) (ö. 1611) ise çok daha değişik bir kişiliğe sahiptir. Atâyî, Nefhatü'l-ezhâr'ın 11. nefhasını izleyen destanda onu arif, ehl-i dil, problemleri çözen, hazırcevap, bir gözü görmeyen, ama basiretli, işinde kılı kırk yaracak kadar titiz, şen, neşeli, şakacı birisi olarak tanıtır:

Arif ü ehl-i dil-i müşkil-küşâ(52)
Pîr Muhammed Çelebi sâbıkâ
Belde-i Üsküb'e vérüp âb ü tâb
Olmışidi müfti-i hâzır-cevap
Gerçi ki gelmiş basarına halel
Olmış ana lîk basîret bedel
Variken iki gözi mânend-i hâ
Sıfr-veş érmişdi birine fenâ
Gerçi ki bir gözli idi mihr-veş
Sözin efkâra velî rişte-keş

51) Atâyî, ***Şakayik Zeyli***'nde bunu şöyle dile getirir: "Latifeleri nakl-i meclis-i yârândır. Bu hakîr Mahzenü'l-esrâr bahrinde nazm eyledügüm Nefhatü'l-ezhâr nâm mesnevîde bir kaç dânesin silk-i nazma keşide ve mesâmir-i yârâna resîde kılmışidüm."; bkz. ***Şakayik Zeyli***, s. 552.

52) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 70, st. 21; 70 b, 1-3.

Ehl-i nazar ârif idi hâsılı
Rişte degil kırk yarardı kılı
Şâtır idi şûh idi dânâ idi
Çeşmi gibi fitnede yektâ idi

Pir Muhammed Çelebi'nin Nefhatü'l-ezhâr'da yer alan üç hikayesinde davranışları ile beliren karakteri bu kısa tasvire uyar. Davranışlarından onun yeri gelince, tepesi atınca söylediği lafın ağırlığına hiç aldırmadan taşı gediğine koyduğu görülür. ilk hikayede durup dinlenmeden kendisini eleştirip kınamakla uğraşan bir adama karşı bir süre sabırlıdır. Hatta adamın sırf kendisini kolladığını bildiği bir seçkinler toplantısında da bu durumu görmezden gelir; ama adam herkesin ortasında ona sözle saldırıp önemli bir açık verince, Pir Muhammed Çelebi söylediği lafın açık saçıklığına aldırmadan adamı rezil ediverir. İkinci hikayede Pir Muhammed Çelebi bir eşraf meclisinde nükteler saçmakta, şakalar yapmaktadır. Fetva almaya gelen bir adam, bir gözünü bağlamış olan Pir Muhammed'in yanındaki, Pir Muhammed'e benzeyen tek gözlü kişiyi körlüğünden dolayı müftü sanıp ona doğru gidince durumu farkeden Müftü Pir Muhammed Çelebi espriyi patlatmakta gecikmez:

Dédi hemân ana o rind-i zarîf(53)
Her köri müfti mi sanursun herîf

Pir Muhammed Çelebi insan ruhundan anlar. Karşısındaki hakedecek kadar sabrını taşırmadıkça, dilini tutar; ama söz gelişi bir boşanma davasında,kendisi çok titiz davrandığı, yasal gerekçelerin hepsini saydığı halde, lafını bilmeden hâlâ hemen boşanmayı gerçekleştirmesinde ısrar eden davacı kız babasına gereken cevabı en ağır şekilde vermekte tereddüt etmez(54). Sonra bu davranışın ona pahalıya malolduğunu, o yüzden bu davaya baktığı 1582 yılı sıralarında görevli bulunduğu Hezergrad Müftülüğü'nden azledildiğini Kâtip Çelebiden öğreniriz.

---

53) ***Nefhatü'l-ezhâr,*** yk. 71 b, st. 8.

54) Olay 13. nefhayı izleyen hikayede geçer. Oldukça uzun olan hikâyenin özeti şöyle verilebilir: Üsküp Müftüsü Pir Muhammed Çelebi'nin oldukça hayırsız bir halefi vardır. Bu zatın çok güzel, büyüleyici, işveli olan komşu kadında gözü vardır. Ama komşusu bütün çekiciliğine rağmen evlenmeyen, erkeklerden uzak duran, seviciliğiyle tanınmış bir kadındır. Bu komşu kadın da halefin kızından hoşlanmakta, onu elde etmeye çalışmaktadır; ama başaramaz. Kızı başka bir yolla etkilemeyi düşünür. Adına *"zıbık"* denen, o zamanlar sevici kadınların yaygın bir şekilde kullandığı bir aletten büyük bir tane alır. Kızın evine atar. Kız bir süre karışık duygular içinde bocaladıktan sonra o nesneyi götürüp müftüye vermeyi, şikayet etmeyi en akıllıca iş sayar. Ağlayıp sızlayarak müftüye götürür. Müftü gördüğü şeye şaşar; ama bozuntuya vermez. Kıza merak etmemesini, onun aklına böyle şeyler getirip derdini depreştireni bulacağını, o nesneyle kafasını yaracağını söyleyerek, hem kızı yatıştırır, hem de ona üstü kapalı bir ders verir. Kız gider. Tam o sırada, kızını yaşlı, ahlakı bozuk ve sünepe bir adamla evlendirmiş bir baba, kızının hâline acıdığı için damadıyla birlikte müftünün önüne çıkar. Da-

Kâtip Çelebi, onun önce Bektaşi olup, sonra tarik-i ilme girdiğini, Yenipazar müderrisi iken eşkiya darbesi ile bir gözünün sakatlandığını, 1582/990'daki söz konusu azlini, sonra Üsküp Müftülüğünde ün kazanışını anlatır ve onun için: "***Müşkilât-ı umûrda mercû-ı cumhûr ve Üsküp Müftisi dèmekle meşhûr olmışidi... Yek çeşm, dûr-bîn meyân-ı muhaverede vâkı olan letâyifi hod mesel-i meclis ü bâzârdur***" der (55).

Pir Muhammed Çelebi akıllı, bilgili, işinin ehli, problemleri ustaca çözebilen, şen, şakacı, ama insanca zaafları da olan, söz gelişi, tepesi atınca dilinin ucuna geleni, bulunduğu yere ve karşısındaki kişiye aldırmadan pat diye söyleyiveren bir din adamıdır. Atâyî onun hikâyelerinde onu okuyucunun karşısına bir gözü kör; ama kendisi hayat dolu, uyanık, sevimli bir şeriat uygulayıcısı yargıç olarak çıkardığı gibi, o yılların Üsküp yaşamından sahneler de sunmaktadır:

Seçkinlerin katıldığı bilim meclisi, böyle bir toplantıda bile aklı fikri Müftünün bir kusurunu yakalayıp onu utandırmaya çalışmakta olan kişi, Müftü'nün yerini bulan bir karşılığı sonucu toplantıda kopan kahkaha; yahut nüktelerin, şakaların yapıldığı, Müftü'ye benzeyen bir gözü kör başka birisinin de bulunduğu bir diğer toplantıda bir konuda fetva almak için gelen adamın bir gözünü bağlamış olan gerçek Müftü'yü bırakıp, benzerine gitmesi üzerine Müftü'nün, adaleti temsil eden çağının müftülük makamını da inceden inceye eleştirerek "***Her köri Müfti mi sanursun herif***" diye soruşu; veya Müftü'nün halefinin güzel komşu kadına göz koyuşu, sevici olan komşu kadının ise halefin güzel kızını baştan çıkarmaya çalışıp, başaramayınca bahçesine bir zıbık atarak etkilemek istemesi, kızın durumu Müftü'ye aksettirişi, Müftü'nün ona anlayışlı ve olgun davranışı; ya da kızını iktidarsız kocasından ayırmak isteyen adamın, Müftü iki tarafı da dinleyip, kocaya bir yıl süre tanıma kararı verdiği halde aldırmadan kızın hemen ayrılması konusunda edepsizce ısrar edişi üzerine Müftüden aldığı sert karşılıkla biten dava, hep şehrin hayatından çeşitli kesitleri gözler önüne sererler.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, Hamse'deki mesnevilerin çeşitli yerlerinde günlük yaşamdan alınmış pek çok kişiyle ve onların çeşitli davranış biçimleri ile karşılaşılır. Sözgelişi, tumturaklı, tantanalı konuşmaya uğraşan; ama boş laf eden, konuşma özellikleri, uzun dört köşe kaba sakalı, sürmeli gözü ile akla hemen bağnaz din istismarcılarını getiren görgüsüz cahil bunlardan birisidir:

---

madının kocalık görevini yapmayışından yakınıp kızını ayırmak ister. Durum tartışılır. Müftü düşünür, bir sene mühlet verir. Bir çözüm bulunmazsa ayrılmalarına karar verecektir. Baba razı olmaz, durmadan müftüyü sıkıştırır. İsteğinden bir türlü vazgeçmez. Müftünün yavaş yavaş tepesi atmaktadır. Sonunda adam "***Bu herifin hiçbirşeyi yok, sen kendin söyle bakalım. Kitaba göre ne kadar gereklidir?***" deyince, sabrı tükenen müftü daha önce getirilmiş olan kocaman zıbığı çıkarır, ortaya koyar, "***İşte bu kadar.***" der.

55) ***Katip Çelebi Fezleke*** c. I. İstanbul 1286, s. 342.

Varidi bir mustalih-i rûzgâr(56)
Kâfiye cellâdı har-ı nâbekâr
Bî-sebeb âmed şud u nâgeh-selâm
Nâfile-îmân teberrâ-kelâm
Olmışidi râbıtadan bî-vukûf
Kim deheninden dökilürdi hurûf

. . .

Dése latife sanup ol bî-şu'ûr
Herzedür alık sadedinde büyür
Hazlanup anunla dil-i bî-gamî
Sarsar idi kahkahadan âlemi
Lîk aceb şahs-ı müşekkil idi
Rîşi uzun çeşmi mükehhil idi

Bu rahatsız edici kişi birgün güzel konuşan seçkinlerin toplantısına gelir ve oradakilerin hepsine varlığı ile acı çektirir. Meclisi ağırlık basmış gibi olur. Adam küflü nüktelerini her tarafa yayar:

Hâsılı ol merdek-i sıklet-me'âb(57)
Vérdi o yârâna gelüp ıztırâb
01 har-ı kâbûs olup câlisi
Nâgeh ağır basdı hemân meclisi
Küfli kokar nüktelerini hemân
Tîr tutup her yana étdi revân

Adam sonra bir de hikaye anlatır. Hikayenin en önemli kahramanı bir şeyhin kerameti ile dile gelen bir eşektir. Adam eşeğin konuşmasını naklederken, tiksindirici bir sesle dağarcığındaki ıstılahları ortaya çıkarır; süslü, tumturaklı, tantanalı bir anlatımla eşeğin ağzından konuşur:

Bu sözi ol merd-i mukallak-likâ(58)
Enker-i esvâtile étdi edâ
Mustalihâ teg çözüp enbânını
Ziynet edüp ma'reke dükkânını
Gerçi har agzından idi ol cevâb
Laklakaya vérdi aceb âb ü tâb
Bezme salup tantana vü tumturak
Oldı tezelzül-fiken-i noh-revâk

Mecliste bulunanlar bu pek sanatlı sözleri dinlerler. Adama bakar, sonra: "Evet bu eşek ancak mustalih." derler. Adam rezil olur, namı har-ı mustalih kalır:

---

56) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 75 a, st. 1-3, 6-8.
57) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 75 a, st. 10-11.
58) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 75 b, st. 1-3.

Gûş édicek meclisin erbâbı hep(59)
Böyle musannâ suhan-ı bu'l-acab
Her biri édüp o herîfe nazar
Dédiler ey mustalih ancak bu har
Oı har-ı lâ-yefhem olup müftezih
Nâmı anun kaldı har-ı mustalih

Atâyî bu tiple, aydınlara özenen, boş ve cakalı sözler yardımıyla, bilir bilmez konuşarak gerçek aydınlar gibi olabileceğini sanan yarım aydınların kendi çağındaki biraz da yobaza benzeyen örneklerinden birisini sunar.

Atâyî, Nefhatü'-l-ezhâr'da zamandan şikâyet ederken, zamanın zariflerinden ve aydınların halka çektirdiklerinden yakınır:

Onlar, yalandan ve ikiyüzlülükten uzak olanları aldatırlar. Aralarında kardeşliğin yerini düşmanlık almıştır. Hukuk çiğnenir. Yüze gülerler; ama insanı yakarlar. Dillerindeki yumuşaklığa rağmen, keskin neşteri hazır tutarlar. Sevgi gösterileri bile küfürle karışık sataşmaya dönüşmüştür. Dostlukları, arkadaşlıkları doğruluktan uzaklaşmıştır. Verdikleri sözde durmazlar. Nefesi soğuk, namert kişilerdir:

Birike cevr-i zürefâ-yi zemân(60)
Halka sitem eylemede hurde-dân
Muhlisedür cümle ihânetleri
Sâd e dile reng ü zerâfetleri
Hubb-i şakîk oldı şikâka bedel
Cây-i hukûk oldı ukûka mahal
Yüze güler sâgar-ı rahşân gibi
Lîk yaka r mihr-i dırahşân gibi
Lutfil e mâhi gibi ratbü'l-lisân
Neşter-i nebtîzi velî der-meyân
Hezle dönüp arz-ı mahabbetleri
Masharalık oldı hakîkatleri
Hullatile arz-ı hulûs u vedâd
Aşk-ı mecâzi gibi hep bî-sedâd
Ahdi de ikrârı da cümle hebâ
Şahid-i bâzâr gibi bî-vefâ
Subh-ı nuhustin gibi dem-serdler
Kahbe-i dünyâ gibi nâ-merdler

Gene aynı bölümde Atâyî, böbürlenerek büyüklük taslayan kişileri aşağılık tamahkarlar olarak niteler:

---

59) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 75 b, st. 13-14.
60) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 49 a, s. 16-22.

Kimi olur garra-i câh-i kavi(61)
Ehl-i tama nikbeti-i ma'nevî
Şöhret içün haşmeti tevfîr éder
Şehri gezer gendüyi teşhir éder

Hemen ardından kendi kişiliğinin değeri olmadığı halde, malı, mülkü ve parası ile adam olduğunu sananlara çatar. Onların aslında halka yük olduklarını belirtir. Bütün bu kişilerin bilgisiz ve eşek olduğunu, akıllıların düşmanı olduklarını söyler:

Kimisi âdem geçinür mâlile(62)
Farkı yegiken har-ı hammâlile
Hissetile cem'i zer ü sîm éder
Mâlını ser-mâye-i ta'zîm éder
Halk çeker sıkletin ol dirhemün
Tut ki velî ni'metidür âlemün
Sofrası nân-ı hicri ile pîç pîç
Hâle-i bî-mâh görinsün mi hiç
Cümlesi nâ-dân u har-ı nâ-pesend
Düşmen-i erbâb-ı dil-i hûşmend

17. yüzyılda çeşitli kurumlardaki yozlaşmanın kültür düzeyi düşük pek çok kişiyi önemli yerlere getirmesine paralel bir gelişme olarak sarayda da maskaralar, meddahlar, remmaller, müneccimler ve keramet taslayanlar müsahip, nedim v.b. adlar altında dalkavukluk ederek çok etkili olmağa başlamışlardı(63).

Atâyî, Nefhatü'l-ezhâr'ın 10. nefhasında bu eğilime hayıflanır ve önce maskaraları yerden yere vurur. Onları lanetler. Onların güldürmek için sakallarını kullanmalarını, yüzlerini boyamalarını, mimikler ve hareketlerden yararlanmalarını beğenmez. Böyle aşağılık birtakım kişilerin bilgi ve fazilet sahibiymiş gibi musahip, nedim adı altında beylere, vezirlere dalkavukluk ederek yükselmelerini, utanmayı, arlanmayı bir yana bıraktıkları halde, Büyüklenmelerini şiddetle kınar:

Hayf ki muzhiklik olup mu'teber(64)
Masharalık oldı cihânda hüner
La'net o nâ-merde ki olup gabî
Gendüyi parmaklada hâtem gibi

---

61) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 19 a, st. 23, yk. 49 b, st. 1.

62) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 49 b, st. 2-5.

63) Atâyî, Şakayik Zeyli'nde Murad III'ın tasavvufa dair yazışmaları sırasında Nev'î'ye, onu "***ehl-i zâhir***" ve "***esrâr-ı irfandan bî-nasib***" göstererek takıldığını ve şu beyti yazdığını kaydeder.

Murâdî sana hem sohbet-gerek bir meşreb-i âlî
Gerekmez bize ol Nev'î k'ola elvân meyyâli

Atâyî, Nev'î'nin cevabını şöyle anlatır: "Merhûmûn mukâbelede cevâbı ve ol asrda da'vâ-yı kerâmetle dâhil-i sohbet-i Sultân-ı vilâyet olan mukallidân-ı mülhîd-meşrebe ta'rîzi müştemil kıt'a ile kat-ı râh-ı sevâbıdur: Beyt:

Sarkıda(65) sahriyye içün rîş ü feş
Şem'a sokup oynaya şeb-tâb-veş
Reng vére vara ruh-ı envere
İki cihânda ola yüzi kara
Aksaya yüriye temâşa içün
Agzın ege bir iki dünyâ içün
Mashara-i dehr tebâhi ola
Hâdim-i bünyân-ı ilâhî ola
Masharalardan hele feryâd ü dâd
Hande-i magrûr iken andan murâd
Şimdi nice nikbetî hânendeler
Fazl ü me'ârifle musannif geçer
Namın ekâbirde musahib éder
Sahre ile kat-ı merâtib éder
Varur olur mîr ü vezîre puze
Sorarisen adını beglik meze
Şîşe-i ârını çalar yérlere
Irza çalar varsa yine bir yére
Ebbeheti haşmet-i mûbed gibi
Irz ise imân-ı mukallid gibi
Oglı kızı dâyesi ile gidi
Masharalık pâyesi ile gidi
Gendin o câhile éder her le'îm
Masharalık pâyesi ile nedîm

Bu kişilerin çoğunun tiryaki olduğunu söyleyip tiryakileri yakından tanıtır(66).

Bunlar zehirlenmiş, zayıf, soluk, benizli, sinirli, gözü uykulu, rindleri kınayan, müflis ve düşmüş, ama gönlü büyük geçinen, tatlı düşkünü, derviş gibi görünse bile aslında tasbaz(67), curcunabaz(68), yahut kuklacı gibi oyuncu olan kişilerdir:

Ekseri tiryâki-i kaknüs-nümâ(69)
Zehr-pesendân-ı helahil gıdâ

Kimi defîne buldı kimi kîmiyâ bilür
Kimi usul-i nagme vü nakş-ı hevâ bilür
Makbûl-i Hazret olmaga yok çâre Nev'iyâ
Ne şeyh-i şehr olur ne mücerreb du'â bilür"

bkz. ***Şakayik Zeyli***, s. 420.

64) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 68 a, st. 14-23, yk. 68 b, st..1.

65) "Sarkıda" şekli vezne ve anlama uygundur.

66) Tiryakiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ö. Nutku, ***IV. Mehmet'in Edirne Şenliği***, s. 126-127.

67) Tasbazlar, için bkz. Ö. Nutku, IV. ***Mehmet'in Edirne Şenliği***, s. 96-97.

68) Curcunabazlar için bkz. Ö. Nutku, ***IV. Mehmet'in Edirne Şenliği***, s. 124-126

69) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 68 b, st. 1-9.

Hokka-i keyfinde gıdâ-i kemîn
Habb-ı kurî şekl-i basît-i zemîn
Olur egin kürkine girse kaçan
Postda Mecnûn-ı za'îfü'l beden
Kabzına var hayli dilinde gazab
Munkabız oldugına budur sebeb
Zehr-i derûnından olur zerd ü zâr
Yüzine urur çıkup andan buhâr
Gözin açub eyleyemez terk-i h'âb
Kahveciden ola meger feth-i bâb
Rind-i mey-âşâma éder ta'nalar
Kâr-veş agzından anun zehr akar
Gönli büyük müflis-i âli-cenâb
Zu'mı yérinde şeh-i nikbet-me'âb
Tatlu bulınmazsa yüzin ekşidür
Gâret-i helvâda aceb ekşidür
Hırkaya da girse tarab-sâzdur
Hırkası çün hırka-i tâs-bâzdur
Hiffetile câna vérür sıkleti
Curcuna-bâzî reviş-i lu'beti
Kârı gehî lu'bet-i mehcûrdur
Anun içün dâyireden dûrdur

Atâyî aynı tiryaki tipini Hamsesinin ilk mesnevisi Sâkînâme'de de kendisinin savunduğu mey içen rindin karşıtı ve düşmanı olarak ele alıp tanıtmıştır. Onları tenbel, uyuklayan, bir başka aleme dalmış, kafasını kaldırıp insana bakamayan, macun ve kahve gibi şeylerin düşkünü, daha sabahtan kendisini zehirlemeden gözünü açamayan, tutkusu gittikçe artan, hokka boşalınca ağzını bıçaklar açmayan, kahve tuzağına düşmüş kişiler olarak niteler. Genellikle taşıdıkları sırt kürkleri içerisinde ölü koyuna benzetir. Vücutça zayıflıklarından rinde satışmalarından söz eder(70).

Atâyî bunları söyledikten sonra meyhane ile kahvehaneyi de karşılaştırır. Meyhanede sevinç, neşe ve ikiyüzlülükten uzak gerçek sevginin bulunduğunu, kahvenin sermayesinin melankoli olduğunu, orada efsanenin tenbellik uykusu getirdiğini(71), çekiştirme ve ikiyüzlülüğün sıkıntıyı arttırdığını ileri sürer. Kahveye gitmek istemez, tercihi şaraptır(72).

---

70) ***Sâkînâme***, yk. 33 a, st. 18-23, yk. 33 b, st. 1-11.

71) Atâyî, efsanelerin tenbellik uykusu getirdiğinden söz ettiğine göre, kahvelerde halk hikayeleri de anlatılıyor olmalıdır.

72) Burada Atâyî beng ile badenin, rind ile zâhidin karşıtlıklarına değinip, kendisi rindin yanında yer almaktadır.

Harâb olsa kasrı mey-hânenün(73)
Yérün tuta mı kahve-hâne anun
Anun pây-i taht ise fincânları
Bunun câmı mir'ât-i İskenderî
Kadeh re's-i mâl-i safâ vü ni'am
Bu sermâye-i mâli hulyâ-yı gam
Éder bunda pür-neşve nakş-ı amel
Vérür anda efsâne hâb-i kesel
Bu sâfî muhabbetle sıdk u safâ
Mesâvî vü gıybetle ol gam-fezâ
Kanı sâkıyâ câm-ı âlem-nümâ
Safâ nic'olur görsün ehl-i riyâ
Bana kahve teklîfini eyleme
Ana uğrayamı benüm pâyüme
Koyup kahveye mest-i dil-dâdeyi
Belinletme bir iki üftâdeyi
Huzurın uçurma salup şûr u şer
O bî-çârenün gendi derdi yéter
Bahâra çıkarsa o muhtel mizâc
Şarâb-ı usûlile étsün ilâc

Atâyî, Nefhatü'l-ezhâr'da maskaralığın yaygınlaşmasından yakınırken tiryakilerin ardından dervişlik taslayan asalakları ele alıp sonra sözü bu tiplere fırsat veren sonradan görmelere getirir:

Köylülük ve ırgatlıktan gelen yoksul kişilerin, talihin gülmesiyle nasıl tavır değiştirip, nasıl hiçbirşeyi beğenmez, şımarık, kaprisli bir hale geldiklerini, görgüsüzlüklerinden gerçek irfan ve latifeyi, kendini bilmezlik, herze ve hezeyandan nasıl ayırdedemediklerini anlatır:

Hiçe ekâbir sanılan nikbeti(74)
Eyler o nâ-dânile cân sohbeti
Gılzet-i tab'ına alâmet olur
Sıkleti müstevcib-i ref'et olur
Lâzıme-i hilkati olup ecîr
Olmak iken kutı piyâzile sîr
Belki eben an ced o dih-kân-reviş
Bulmışiken anun ile perveriş
Fakrile ahvâli diger-gûn-iken
Darbet-i şahneyle ciger-hun iken
Sayf u şitâ éllere müzdûr iken

73) ***Sâkînâme***, yk. 33 b, st. 11-18.
74) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 68 b, st. 16-23, yk. 66 a, st. 1.

Elleri ayakları nâsûr iken
Kâr-gil-i sengde nâ-sâz iken
Hasılı ırgad-ı cîb-endâz iken
Bulmagıla iki gün ol küştenî
Terbiyet-i lutf-ı sipihr-i denî
Kand-i nebât ana ki hâriş olur
Nâzile muhtâc-ı güvâriş olur
Bâliş-i zer-kârdan eyler nüfûr
Pester-i semmûrda étmez huzûr
Hülle-i cennet ise de câme-hâb
Saz ü nevâsuz édemez meyl-i hâb
Bâliş-i etrâfda birkaç gulâm
Kimi meges-ranlıgın eyler müdâm
Kimisi efsâne dér eglendirür
Kimisi efsûnile dinlendirür
Gendüyi bilmezleri ârif sanur
Herze vü hezyânı letâyif şanur
Nabzı kef-i dest-i tabibânda
Kabzı veli kîse vü hemyânda

Maskaralar şaka, taklit yapar, sonradan görmeler de nazla gülümseyip, devletliymiş gibi davranırlar. Herkes onları güldürmeye uğraşır. Sanki gerçekten dadı bakımında, ana babasının üstüne titrediği, nazla niyazla büyümüş, soylu varlıklı bir aileden gelme kişilerdir. Atâyî böyle aşağılık kişilere kızar. Hepsinin sonradan görme olduğunu ve evveliyatlarının pek iyi olmadığını vurgular:

Masharalar turmaz olur bezle-gûy(76)
Gendüsi nâzile olur hande-rûy
Her biri bir hırfete taklîd éder
Gendi ise devlete taklîd éder
Her biri nâzır ki tebessüm éde
Kande olur bu ki tekellüm éde
Tut ki togup büyüdi i'zâzile
Gonce sıfat şevketile nâzile
Mehd-i mülevvende sarıldı sarîr
Dest-i sabâyile salındı serir
Başlayıcak handeye bî-ihtiyâr
Keff-i sevâb étdi güherler nisâr
Şebnem anun akçe takup başına
Sundı şeker la'l-i güher-pâşına
Söyleyicek nagmeyi bülbül gibi
Servler âzâd ola kul gibi

75) "Hezeyân"ın vezin dolayısıyla "hezyân" okunması gerekir.
76) ***Nefhatü'l-ezhâr,*** yk. 69 a, st. 2-11.

Dâye hırâmından olınca habîr
Sâye gibi pâyine saldı harîr
Gûş kılınca peder ü mâderi
Étdi tasaddukları kurbânları
Bâ'is-i câh oldı liyâkat ana
Devleti cezb étdi verâset ana
Böyle olanûn sözi makbûl olur
Merdüm olur kâyil-i ma'kûl olur
Cümleten evzaı görinür hasen
Dâd heman şahs-ı füru-mâyeden
Her biri nev-devlet ü köhne-keçel
Eskiden iş tâzeligi mübtezel

Şeriatın içkiyi yasaklamasına rağmen çok erken çağlardan itibaren müslüman ülkelerinde bu yasağın sık sık işlerliğini yitirdiği, Osmanlılar'da da içkinin zaman zaman fermanla yasaklandığı, kötülendiği, ama gene de bazı devirlerde daha çok bazılarında daha az olmak üzere içkinin oldukça yaygınlaştığı bilinmektedir.

Sâkînâme'de Boğaz ve Galata'daki içki içilen yerleri, içki zamanlarını, içki meclislerini ayrıntılı bir biçimde anlatan Atâyî, Nefhatü'l-ezhâr'ın 20. nefhasında içkinin esiri haline gelmenin sağlığa, varlığa ve hatta namusa getirebileceği zararları saydıktan sonra aynı nefhayı izleyen destanda çok canlı bir ayyaş tipi çizer. Ayık gezmeyen, kirli, soluğu içki kokan, meyhane köşelerinde sürünen, meteliksiz, eline geçen parayı içkiye veren, Ramazan'da içemediği için hasta olan, yakınan, çökmüş bir kişidir tanıtılan. Hikâyenin bitişi, bu ayyaşın bir bakıma içkiye kapılanların sonunu kendi şahsında sembolize ettiğini de gösterir.

Sohbetü'l-ebkâr'ın hizmetlilerin eğitiminden söz eden 36. sohbetini izleyen destan, içkiyle ilgili ilgi çekici bir başka örnek sunar:

Olay ulemâdan birisinin yetişip, Şam'da önemli bir makama getirilen ve orada içkiye alışan oğlunun başından geçer. İçkiye alışan genç şeriat adamı, sık sık güzel donatılmış bir sini getirtip kimseye duyurmadan gizli girli içmektedir. Birgün gene babasının iyi eğittiği kethüdasına içki sofrasını getirmesini söyler. Kethüda o işle meşgulken, Şam'ın Arap mollalarından biri ziyarete gelir. Bundan haberi olmayan kethüda elinde donatılmış siniyle içeri girince, evsahibi çok zor duruma düşüerse de, kethüda derhal hizmetlilerini içerken suçüstü yakaladığını, elindeki sininin bunu kanıtladığını ileri sürerek,vaziyeti kurtarmayı becerir(77).

Atâyî'nin yaşadığı yıllarda imparatorluğu kasıp kavuran temel bozuklukların önemli göstergelerinden birisi, gitgide yaygınlaşan ahlak çöküntüsüdür. Bunun en çarpık örneklerini büyük şehirlerde, özellikle payitaht İstanbul'da görmek mümkündür. Atâyî'nin hamsesi bu ahlak çöküntüsünün sapık ve gayr-ı meşru cinsel ilişkiler şeklin

77) ***Sohbetü'l-ebkâr***, yk. 130 b, st. 9-23.

de ortalığı kaplayan görüntülerini çok ayrıntılı olarak yansıtan örnekler ihtiva eder. Gençlerin baştan çıkarılması, yaşlı başlı erkeklerin bile kadınlaşmasının bazı çevrelerde moda haline gelişi, kadınlar arasında seviciliğin alıp yürümesi, kadın avcılığı, kendi kendini tatmin, teşhir ve benzeri normal dışılıklar Nefhatü'l-ezhâr ve Sohbetü'l-ebkâr'ın nefha, sohbet ve destanlarında uzun uzun ele alınıp bunlara örnek olaylar sunulur ve toplumun bu tip olaylara karşı gösterdiği tepkiler verilir.

Atâyî bu sapmalardan söz ederken en çok küçük yaştaki ve gelişme çağındaki erkek çocuk ve gençlerin baştan çıkarılmalarını ele alır. Ana baba yavrusu masumlarını ve onların ailelerinin bundan duyacağı utancı vurgular(78). Gençleri ve onlara meyledenleri, çeşitli olaylar anlatarak uyarır. İçkinin gençleri baştan çıkarmak için bir vasıta olarak kullanıldığını anlatır(79). Örnekler verir(80).

Tasavvuf dünyasında, Allahın varlığını transsendental bir yolla sezmede yardımcı bir araç ve Tanrı güzelliğinin tecellisi olan insan güzelliğine, özellikle, bu sebeplerle ***"şâhid"*** adı verilen küçük yaştaki erkeklerin güzelliğine duyulan hayranlık ve sevgi tasavvufun çok erken çağlarından itibaren zaman zaman, amaçtan uzaklaşıp, cinselliğe sapmalara yol açmaktaydı. Ayrıca tamamiyle şehevî duygu ve ilişkiler da tasavvuf maskesi altına saklanmıyor değildi. Bu konuda çeşitli uyarılar pek çok eserde sık sık yer alır(81).

Atâyî'nin anlattıklarından onun yaşadığı yıllarda da bu tür ilişkilerin söz konusu olduğu ve gençlerin bu yolla da cinsel sapmalara yönelebildiği anlaşılıyor. Vahdet açısından erkek güzelliğine aşık olmayı ve erkekler arasıdaki gönül yakınlıklarını onaylayan Atâyî her vesileyle şehvetin araya girmesine karşı uyarır ve şehvete karşı pîrin yardımına sığınmayı tavsiye eder.

Aşk ve şâhid kavramlrının ve güzellerle ilişkilerin dejenere edilişi, hem Sâkînâme hem Nefhatü'l-ezhâr hem de Sohbetü'l-ebkâr'da yer yer kınanarak dile gelir:

Güzeller satılıktır. Aşk şehvete dönüşmüştür. Şâhid ise pazarın saçı kesik kahpesidir. Atâyî aşkın ve şâhidin böylesinî kınar.

---

78) ***Nefhatü'l-ezhâr,*** yk. 78 b, ***Sohbetü'l-ebkâr,*** yk. 102 b, st. 6.

79) ***Sohbetü'l-ebkâr,*** yk. 117 b, st. 15.

80) ***Sohbetü'l-ebkâr,*** yk. 117 a, st. 22

81) Bu konuda bkz. Hartmann, ***Kuschairi,*** s. 116; Pretzl, ***Die Streitschrifi des Gazali gegen die Ibahij a,*** München 1933, s.11. Bir örnek olarak Sinan Paşa'nın bu konudaki sözleri verilebilir: "Dervişler dirler ki semâ halâl; şahid mubâh. Ammâ şol semâdur ol ki, saâdet vire; şol degüldür ki şekâvet getüre. Ve şol şâhiddür ol ki, şehâdet vire; şol degüldür ki şehvet artura. Nite ki bazı ehlu'l lahdan sordılar ki,
—Semâ nicedür?
Eyitti: Müstemi kimdür?
Ve didiler ki,

Ya hûbân-ı şehrün cefâsı nedür(82)
Ki tîr atsa lâbüdd hedef sînedür
Hevâlar vérüp her hevâ-dârına
Éder cümle ferdâların yarına
Zer içün savar mest-i efkendesin
Çagırdı çagırdı satar bendesin
Kadeh sunsa bin kahr éder âdeme
O gül-berki pür zehr éder âdeme
Hûblarun aşkı da serîr-i belâ(83)
Oldı gam-ı aşkı bile bir belâ
Bezl kılup mihr ü vefâ harmanın
Bir iki zer véren alur dâmenin
Eyleme şâhid-i bâzâr ile kâr(84)
Seni cânından éderler bizâr
Olma üftâde-i her nahrl-i hırâm
Ki anun kuş kona üstine müdâm
Kâkül-i dil-keşe olma mâyil
Vérme her saçı kesik kahpeye dil
Étme sarkındı ruh-ı cânâne
Turre-veş pâyini çek dâmâne
Seni başdan çıkarur âl eyler
Ser-i zülfi gibi pâ-mâl eyler
. . .
Aşk eger böyle ise vâveylâ
Seg-i sahra ola Kays-ı şeydâ
Götürürse bunı aşkun nâmı
Geçe yaban eşegi Behrâm'ı
Hâşe lillâh k'ola bunlar âşık
Sege ıkd-ı güher olmaz lâyık
Hayf u sad-hayf ki bu kavm-i le'im
Étdiler bir hüneri cürm-i azîm
. . .
Kimisi şerha çeker sînesine
Nesine yaraya anun nesine

—Şâhid nedür?
Eyitti: Gören ne kişidür?"; bkz. Sinan Paşa, ***Tazarrunâme*** (nşr. A. Mertol Tulum), İstanbul, 1971, s. 147.

82) ***Sâkînâme***, yk. 23 a, st. 5-7.

83) ***Nefhâtü'l-ezhâr***, yk. 49 a, st. 10-11.

84) ***Sohbetü'l-ebkâr***, yk. 132 a, st. 22; 132 b, st. 1-3, 8-10, 13-14.

Kimine vesvese vérür şeytân
Şerhası gibi bürür gözüni kan
Édüp ibrâmile yâri bîzâr
Nefsin öldürmek içün câna kıyar

Aşığını öldüren Ferdî'nin hikayesi(85) bazı kişilerin, güzelliği ile ün salan genç lere dünyevî ama gözünü kırpmadan ölüme gidebilecek kadar çılgınca duygularla tutulduğunu gösterir:

İstanbul'da güzel gençlere düşkün birisi vardır. Birgün şehirde eşsiz bir güzelin ünü yayılır. Güzelin mahlası Ferdî'dir. Adam, Ferdî'ye tutulur, yanmaya başlar. Bu haber şehir içinde yayılıp, Ferdî'nin kulağına kadar gelir. Birgün yolda karşılaştıklarında adam, ah çekip, tutkusunu suçu Ferdî'nin güzelliğine yükleyerek dile getirir. Ferdî birden parlar. Bu tavra ve adının çıkmasına kızdığını belirten sözlerle aşığını yere vurup dövmeye başlar. Vururken parmağındaki yüzük aşığın gözüne gelip, gözünü çıkarır. Ferdî onu kanlar içinde görünce biraz pişman olur. Aşığına acır. Aşık, bu bahane ile Ferdî'nin çevresine katılır. Bir süre sonra Ferdî'ye öyle yapışır ki göz açtırmaz. Ferdî'nin dostları rahatsız olur. Ferdî'den bezme yakışmayan bu çirkin, kötü adamı kovmak için izin alırlar; ama adamdan kurtuluş yoktur. Kapıdan kovulsa bacadan girer. Ferdî, çaresiz kalınca adamdan visal için acele etmemesini, adını kötüye çıkardığını, hiç değilse bir süre için görünüşü kurtarmak amacıyla sabretmesini söyler. Öbürü hiç aldırmaz. Ona göre iki şık vardır. Ya Ferdî onu öldürmelidir; yahut bu tutku ikisini de yok edecektir. Ferdî, onu öldürürse rahata kavuşabilecektir. Bunun üzerine Ferdî aşağını öldürmeye karar verir. Tenha bir yerde bu işi halletmek için anlaşırlar. Aşık gider ahpaplarıyla vedalaşır. Ferdî ile aşık şehir dışında gezinti ve eğlence yeri olan, güzel bir çeşmesi bulunan Baba Nakkaş(86) adında uzak bir köye gitmeyi kararlaştırırar. Bir sabah giderler. Aşık kefen gibi beyazlar giymiştir. Çeşme kenarına oturur bişaz içerler. Âşık, Ferdî'nin içki etkisine girdiğini görünce Ferdî'nin eline hançeri verip, sözünü tutmasını, kendisini öldürmesini ister. Ferdî hançeri alır. Boynuna vurarak aşığını öldürür; ama hemen pişman olur. Gözyaşları döker. Aradan çok zaman geçmeden kendi de ölür. Sırrı bilenler onu âşığının yanına gömerler.

Atâyî hikayenin sonunda, orasının kendi devrinde aşk acısı çekenler için bir ziyaret yeri olduğunu, kendisinin bir sıralar oraya yolu düştüğünde o iki mezarı göre-

85) Aşık Çelebi Tezkiresinde, Ferdî başlığı altında tanıtılan kişi ile buradaki Ferdî aynı kişiler olmalıdır; çünkü Atâyî'nin burada hikaye olarak işlediği olay önemli genel çizgileriyle Aşık Çelebi tarafından güzelliğiyle ün salmış olan Ferdî'nin başından geçenlerden birisi olarak anlatılır; bkz. Aşık Çelebi, ***Meşâ'ir üş-şu'ara or Tezkere of Aşık Çelebi*** By G.M. Meredith-Owens, London 1971. yk. 190 b v. öt.

(86) Topkapı Sarayı'nın kapısıyla divanvanesi'nin nakışlarını yapan ve Baba Nakka diye şöhret bulan Şeyh Mustafa (ö. 1571) adına Çatalca'ya yakın Baba Nakka adında bir köy bulunmaktadır, bkz. Uzunçarşılı, ***Osmanlı Tarihi***, II, s. 621.

rek soruşturup Ferdî ile âşığının mezarı olduklarını öğrendiğini, oraya Ferdî Pınarı dendiğini anlatır(87)

Atâyî, özellikle Nefhatü'l-ezhâr ve Sohbetü'l-ebkâr'da ahlak çöküntüsüne, hem erkekler hem kadınlar arasındaki bozuk davranışlara ve toplumun bu konudaki çeşitli yaralarına, araya çok açık saçık hikayeler de katarak uzun uzun değinir. Bu hikayelerde homoseksüeller, sevici kadınlar, teşhir illetine müptelâ olanlar, gözetleyiciler kadın avcıları ve benzerleri çok gerçekçi bir şekilde sergilenirler.

Hikayelerin çeşitli aldatmalar ve kötü işler söz konusu edilenlerinde yer yer ortalığı karıştırmakta usta, çok bilmiş, hilekar, yaşlı kadınlarla karşılaşılır. Kimi, kadın peşinde koşan üvey oğlunu güzel, genç bir kadınla evlendireceğini söyleyerek aldatıp, yaşlı bir kadınla evlendirir, kimi evlenmek istemeyen dul bir kadını hileyle evliliğe razı eder, kimi de hoca kadın adı alında genç kadınlara sokulur. Bunların en tipik ve oldukça kalın çizgilerle canlandırılmış bir örneği, kadın düşkünü oğulluğunu, genç güzel ve zengin diye kandırarak yaşlı ve çirkin bir kadınla evlendiren kocakarıdır:

Kadın çok yaşlı ve fitnede ustadır. Yapamayacağı yoktur. İstese gökyüzünü biribirine katar, yıldızlara gezegenlere istediğini yaptırır. Güçsüzlükten başı titrer; ama gözü kaşı hilekarane oynar. Kınalı eli kana batmış gibidir. Yüz yaşındaki kadını genç kız, kötü kadını bakire diye yutturur. Pek çok erkeği böyle aldatmıştır:

Var idi bir analığı pîre-zen(88)
Bîh-ken-i ömri du-sad kühen
Zâl-i felek gibi cihân fitnesi
Nice cihân fitnesi cân fitnesi
İstese mâhı getürür bî-gümân
Kapuya gerdûnesi ile hemân
Étse füsûn-sâzı-i mihr ü vefâ
Zühreyi keyvâna éde müptelâ
Garbı güne mazhar éder istese
Subhı şebe hem-ser éder istese
Olsa eger âzim-i ifsâd-ı beyn
Nefredile ayrılalar farkadeyn
Mihre eger mâh içün étse nifâk
Bakmaz idi yüzyüze bi'l-ittifâk
. . .
Ditremede za'file gerçi başı
Oynamada mekrile gözi kaşı
Dest-i mühennâsı édüp katl-i âm
İki eli kanda idi subh ü şâm

87) ***Sohbetü'l-ebkâr***, yk. 132 b, st. 17-22, yk. 133 a, st. 1-6, 8-16, 18-20, 22-23, yk 133 b, st. 1, 2-3, 16-20, 23, yk. 134 a, st. 1-2, 4-12, 14.

88) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 77 b, st. 23, yk. 78 a, st. 1-5, 8-11.

Duhter édüp kuççe-i sad sâleyi
Kız çıkarur delle-i muhtâleyi

Aldatılan üvey oğul kadın düşkünü, hatta hastası bir çapkındır. Süslü renkli giymeye bayılır. Gösterişe öyle düşkündür ki "Hoş bir kırık denileceğini bilse, bir tarafını kırabilir:

Varidi bir câm-ı hevâyile mest(89)
Nefsine maglub har-ı zen-perest
. . .
Kande ki zen işide ol bî-hicâb
Olur idi katre-zen-i pür-şitâb
Giydügi cümle alaca perniyân
Çenber-i destârı misâl -i zenân
Érse eger bulsa eli bir mesâs
Eyleridi kavs-i kuzahdan libâs
Bir yérini bulsa kırardı eger
Tek ana bir hoşça kırık diyeler

İstanbulludur. Kadınları seyretmek için yol keser. Gözüyle yaptığı kötülükler bile sayılamayacak kadar çoktur. Bir güzel görmek için kuyumcular çarşısında bekler; Yahudilerin tatili olan sebt günü (cumartesi) Eyüb'e gider, sokaklarda dolaşır. Bayram salıncakçısı gibi kadınların yolunu keser:

Şehr-i Sitânbul idi ana vatan(90)
Yolda zenân seyri içün reh-zen
Gözi ile étdügi ef'âl-i şûm
Sayılamazdı çü vebâl-i nûcûm
Bir büt-i simin-ter içün her zemân
Bekler idi çârsuy-i zer-gerân
Sebt güni Hazret-i Eyyûb'da
Kûçe güzâr idi bu üslûbda
Önin alurdı geliyorken zenân
Iyd salıncakçısı gibi hemân

Bu aşırı çapkının hilekar, kurnaz, kocakarı analığı onu güzel, varlıklı, iyi aileden bir dulla evlendireceğini söyleyerek kandırır:

Hîle ile aldar o zen-pâreyi(91)
Alıvérür bir zen-i mekkâreyi

Bu zen-i mekkâre sonbahar gibidir. Yanaklar iki kızıl altından yaprağı andırır. Çehre çenber içinde çenesi bağlı bir ölüye benzer. Kara kuru, zayıf ve çarpıktır, çirkindir. Sözleri ateş gibidir. dişleri parmak kadardır. Ferhad'ı öldüren kocakarıya benzer. Zâl-i sipihrin büyük kızkardeşidir. Sürmesi taşan çapak dolu gözü karıncaların

89) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 76 b, st. 8-9, 13, 14-16.
90) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 76 b, st. 19-22.
91) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk, 77 a, st. 19.

girdiği ihmal edilmiş iki çanağa benzer. Kaşları sıvası dökülmüş iki eski tak gibidir. Benzi sarı, dudağı ağarmış, bir kadındır. Kulağı safrası çıkmış deriye benzer. Kınalı topuğu görünse, zaman tarafından yüzülmüş sanılır. Kınalı ellerinde parmakları, kızaran yengeçe benzer:

Köhne behârî-veş olup reng-zer(92)
Ruhlar olur iki kızıl berk-i zer
Çenberile çehre-i bî-nûr-ı fer
Bir çenesi baglu ölüye döner

. . .

Kara kuru arık uruk zişt idi
Sözleri âteş dişi engüşt idi
Çak-zen-i Ferhâd-küşün bendeşi
Zâl-i sipihrün ulu kızkardeşi

. . .

Sürmesi taşkın gözi sâfi çapak
Nûra karışmış iki mühmel çanak
Vesmeli ebrûları mâh-ı mahâk
Ya sıvası kopmış iki köhne tâk
Benzi sararmış hem agarmış tutak
Safrası çıkmış göne benzer kulak
Étse kınalı topugın âşikâr
San derisin yüzmişidi rûzigâr
Kef-i mühennâ ile gûyâ benân
Şol kızaran yengece benzer hemân

Güzel ve zengin bir kadınla evlendiğini sanarak böyle birisinin eline düşen çapkın perişan olur. Kadın, tuzağa düşürdüğü çapkın kocanın yıkık gönlüne yerleşmiş bir baykuş gibidir, ona göz açtırmaz:

Zevcinün ol zevce-i fertût-ı şûm(93)
Oldı yıkık gönlüne mânend-i bûm
Nageh ugurluk éde déyü eri
Uyku m görürdi aceb gözleri

Kadının çok güzel bir cariyesi vardır. Adam cariyenin peşine düşer ve onu yumuşatır; ama karısı hep peşlerindedir onlara fırsat vermez:

Olup o merdek ana germ-iştihâ(94)
Hüt hüt éderdi çenesi dâyimâ
Âh-ı ciger-sûzını germ eyledi
Şem-sıfat gönlini nerm eyledi

---

92) ***Nefhatü'l-ezhâr,*** yk. 77 a, st. 21-22, yk. 77 b, st. 3-4, 5-8.
93) ***Nefhatü'l-ezhâr,*** yk. 77 b, st. 14-15.
94) ***Nefhatü'l-ezhâr,*** yk. 77 b, st. 23, 78 a, st. 1-3.

Lîk olup saht-ı garim ol acûz
Der pey idî hemçü behâr u temûz
Vérmezidi anlara hergiz amân
Vuslata bulmazlar idi bir zemân

Sonra, karısının misafiri olan kadınların toplantısını fırsat bilerek kapı arkasında cariyeyi sıkıştırmaya kalkan adam, evde tosa alıştırdığı koçun bir darbesi sonucu cariye ile birlikte odanın ortasına düşer.

Atâyî bu hikayede, kadınların bir araya gelip kocalarını çekiştirdikleri bir kadınlar toplantısını da anlatır. Toplantıda Sidikli Kamer, Çürük Raziye, Kirli Fatı ve Kör Aynî gibi mahallenin kocamış, birkaç koca eskitmiş yaşlı dulları konu erkeklerden açılıp, kadınlar kocalarını anlatınca, söze karışır, kendi hatıralarını ve özlemlerini dile getirirler:

Bive-zenân işidüp ol sözleri(95)
Ağzı sulanup süzilüp gözleri
Cümlesi er cânibini tutdılar
Baş götürüp dédi Sidikli Kamer
Bilmedinüz kıymetini erlerün
Kadrini sarraf bilür güherün
Bir gözimüz ursa çıkarsaydı er
Étmezidük biz ere egri nazar
Ölse de unutmazidük subh u şâm
Hep yédisin kırkın éderdük temâm
Biri Hak emriyle girince yére
Gerçi ki kırkında varurduk ere
Tutmazidük hiç mezâhim yine
Dügün aşın merd olanın kırkına
Gitdi bu vech üzre otuzı bile
Hürmetile irzet ü ikramile
Sonra Çürük Raziye açdı dehân
Toldı bihar-ı behârile cihân
Dédi ki evvelki eri âdemün
Benzemezimiş birine mahremün
Yüzine toyınca nazar kılmadum
Taze idüm kıymetini bilmedüm
Kirli Fatı dédi ki hey dostlar
Pâk ölene hayf öle nâ-pâkler
Evvel erüm haste vü dil-gîr idi
Cânına güç gelmeye pek pîr idi

95) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 78 a, st. 14-23; yk. 78 b, st. 1-3.

Olmişidi za'file hâli tebâh
Elli tokuzıncı erüm âh âh
Başladı Kör Aynî de ahır söze
Câm-ı tarâb şevkile geldi göze
Dédi ki hep erlerüm a'lâ idi
Kuvveti yerinde tevânâ idi
Her ne olursaydı olaydı bu kez
Togrısı budur ki yogı yaramaz
Kâşki önünde öleydük erün
Gireyidük altına kara yérün
Küştelerin add édüp ol şûmlar
Hayrile anıldı ol merhûmlar

Bu konuşmalar görüldüğü gibi yaşlı, çökmüş, herbirisinin ömründen pek çok erkek gelip geçmiş; ama gönülleri hâlâ erkeklerde olan dört kadın canlandırmaktadır. Divan-ı hümayun defterlerinde kayıtlı 1565 yılına ait bir vesikadan Arap Fatı, Atlı ases Kamer ve Balatlı Aynî adları Galata'da oturan fahişeler olarak zikredilmekdir(96). Görüldüğü gibi, bu isimlerle Atâyî'nin hikayesindeki tipler büyük bir uyum içerisindedirler. Söz konusu kadınların 1565 yıllarında yirmi yaş civarında oldukları varsayılsa, Atâyî'nin hikayeyi kaleme aldığı 1625 yılında bile seksen yaşa merdiven dayamış olarak hayatta olmaları mümkündür. Anlaşılan Atâyî, hikayesindeki kahramanları söz konusu sokak kadınlarından esinlenerek canlandırmıştır. Bu işi yaparken de onları en karakteristik yanlarından yakalayıp, erkeklere duydukları zaaf ile çizmeyi başarmıştır.

Görüldüğü gibi mesnevilerde halkın günlük hayatı, inanç, alışkanlık ve davranışları önemli bir yer tutar. Halkın günlük yaşantısının izlerine yalnız bu yaşantıyı doğrudan konu edinen hikâyelerde değil, mesnevîlerin hepsinin çeşitli yerlerinde rastlamak mümkündür. Hamse'deki mesnevîler içerisinde günlük hayatın açıkça görülebilir bir şekilde az yansıdığı bir mesnevî olan Heft Hân'da bile bu tür izler az değildir.

Söz gelişi: Acı çeken aşığın arkadaşları ona yardımcı olmağa çalışırken nasihatler eder, Kabe'ye götürülmesini, evliya dergahını tavaf etmesini, Karaca Ahmet mezarını ziyaret etmesini, Sarı Saltuk Baba'ya kurban kesilmesini, bahçelerde gezdirilmesini, Kızıl Deli Sultan'a götürülmesini, Göksu'ya sokulmasını, sandalda şarap içirilmesini teklif ederler. Dağ havasının, Akbaba suyunun iyi geleceğini ileri sürerler. İş uzayınca yalancı dostlar ortadan kaybolur. Gece olunca aşığın yanında kalan arkadaşları şahneden geceleri ortalıkta gezen serseriler gibi korkarlar.

Ayrıca mesnevîlerin hepsinde söz, anlam ve süsleme unsurları arasında sık sık imparatorluğun hayatından çeşitli yansımaların bir anlatım aracı olarak yer aldığı görülür.

96) Bkz. R.E. Koçu, ***İstanbul Ansiklopedisi,*** c I, s. 275.

Devrin canlı eğlence hayatı da Hamse'yi oluşturan mesnevîlere büyük ölçüde yansır. Bu eğlenceler arasında işretin önemli biryeri olduğu hemen dikkati çekmektedir. Sâkînâme zaten bütünüyle bu konuyu ele alır; ama diğer mesnevîlerden de içkinin toplum hayatında çok yaygınlaşmış olduğunu görmemek mümkün değildir.

Baharın gelişi ile birlikte halk dışarı yayılır, mesirelere koşar. Atâyî'ye göre içmek için en güzel yer Boğaz'da Hisar'dır. Atâyî, Hisar adıyla Anadolu ve Rumeli hisarlarının bulunduğu bölgeyi kasdeder. Havası suyu güzel, her tarafı civanlarla dolu cennet gibi bir yerdir burası.

Semt-i Hisâra gelüp ét âlemi(97)
Ömre sürer işretinün her demi
Âb u hevâ étmede tefrîh-i zât
Bu dem-i Îsâdur ol âb-ı hayât
Aşkile bülbül gibi mürgân-ı zâr
Sine-i eşcârı dahı şerh-dâr
Her tarafı tolı civanândan
Eksügi yok hûrile gılmândan

Güzel koyları, geçip giden, demirleyen gemileri, ardında güzeller saklayan kafeslerinin suya düşen aksiyle çepeçevre kasrları, güzel koruları, bahçeleri, akıntısı, dalgaları, durgun sularıyla Boğaz'da ve etrafını kaplayan yeşillikler arasında buz gibi suyuyla Göksu, ulu ağaçlarının kopkoyu gölgeleri, şifalı çeşmesiyle Alemdağı'nda Nedim ve Lâle Devri'yle sembolleşen bir zevk ve safa aleminin 17. yüzyılın ilk yarısında da yaşanmakta olduğu görülür:

Gece altı çifte büyük kayıklar kürekleriyle suları köpüklendirerek dolaşır. Ay ışığı suya vurur. Meşâyıh "hâ" ile "hû" ile gelir zikreder. Bazan Mevlevîler dolaşır, kıyıda ney çalarlar. Ney sesi sanki dalgaların bağrını deler, girdapları raksettirir. Gülşenîler kendilerine özgü tarzları ile bülbül gibi şakırlar. Rum Abdalları kudüm çalarlar. Güzeller alayla geçer. kayıkları mücevher sandığı gibidir. Bazıları da sedefte inci gibi sandalda yalnızdır. Kadınlar şarkı söyleyen halkalar oluşturmuşlardır. İçen rindlerin meclislerini güzeller süsler. Her yanı inleten ahlar tepelerde yankılanır. Sevenden sevilenden söz edilir. Kimisi de fakirâne akşam garipliğinde yalnız şiirler okur, târ çalar. Su çeşitli sûretlerin yansıdığı bir hayal perdesi gibidir.

Gezüp şebde şeş-pây bahrileri(98)
Şerer-nâk éder uğradugı yéri
Küreklerle pür-kef olur rûy-i âb
Bisât üzre gûyâ görür sîm-i nâb
Güher sandı bahrün hababın meger
Sokup destini anda gevher arar

97) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 59 a, st. 6-8.
98) ***Sâkînâme***, yk. 24 a, st. 2-15.

Meşayih gelir hûyile hâyile
Geçer her biri zikr-i deryâyile
Dil-i ârif-âsâ olup pür-hurûş
Gelür ol hevâyile deryâya cûş
Gehî Mevleviler ki seyrân éder
Gelüp ol kenârı neyistân éder
Deler lüccenün bagrını ol nevâ
Gelür raksa girdablar câ-be-câ
Éder Gülşenîler nevây-ı garîb
Olur gülşen-i sohbete andelîb
Güzâr eyleyüp hayl-i abdâl-ı-Rûm
Pür eyler çerâgını hakkı'l-kudûm
Geçer gâhı alâyile hûblar
Olur zevrak anlarla dürc-i güher
Olur kimi tenhâca sandal-süvâr
Sadefte nitekim dür-i şâhvâr
Gelür nagme-zen dâyireyle zenân
Hurûşende cin askeridür hemân
Geçüp gâhı rindân-ı peymâne-nûş
Éder cur'adan lücceyi pür-hurû ş
Vérür hûblar meclise âb ü tâb
Bogazdan geçer mi güzelsüz şerâb
Ser-âgâz-ı şevk eylese dinledür
Édüp nâle kuh-sarı da inledür
Dem urdıkça mahbûb u mahbûbeden
Kimi yâr-i men dér kimi cân-ı men
Kimisi fakirâne seyrânda
Çıkup bahre şâm-ı garibânda
Gehî şi'r ü eş'ârdan dil-nüvâz
Gehî söyledür târı ol nagme-sâz
Éden perde-i âb-ı bahre nazar
Temâşâ éder sad-hezârân suver
Ne perde ol âyîne-i bî-misâl
Ya hod çâdur-ı turfa-bâz-ı hayâl

Gümüş servilerin gölge saldığı Göksu'dan kayıklar akıp gider. Kadehlerin parıltıları görülür. Parlak yıldızlara benzeyen güzeller, yanlarına kabak bağlayıp suya girerler. Buz gibi su tenlerini morartır.

Akup gelmede niçe zevrak müdâm(99)
Gelür hatıra safsafiyyeyle Şâm

99) ***Sâkînâme***, yk. 25 b, st. 8-12.

Gümüş serv ana salsa aksin kaçan
Girer suya bir şûh-ı nâzik-beden

. . .

Gehî Gülşenîler pür-envâr éder
Kadeh-nûşlar gâhi gül-zâr éder
Kadehler salup âteşîn şu'leler
Çemen-suffe kandilli köşke döner
Göksu olup dîde-i rûşen-dilân(100)
İki yanında müjesi neyistân
Ana giren hûb-ı safâ-gânıdur
Gök yüzünün kevkeb-i rahşânıdur
Mihr ü meh-âsâ o büt-i fitne-cû
Yanına bend eylese iki kedû
Gendi olur mihr-i şeref-ıktırân
İki kedû aynı ile farkadân
Döndi kedû cûyda nîlüfere
Dilberise sebzede verd-i tere
Fasl-ı temûz érse olur şöyle serd
Gömgök eder cismini te'sir-i berd

Suyun geldiği Alemdağı'nda ulu ağaçlar vardır. İşret ehli akın akın gelir.

Dırahtân-ı âlî olup ser-be-evc(101)
Gelür ehl-i işret ana fevc fevc

. . .

O cuyun olup menbaı reh-nümâ
Alemtagına varur ehl-i safâ

Bayramlarda hisarlardan toplar atılır. Herkes gezmeğe gelir.

İyd güni sur-ı safâya döner(102)
Ateş işi gösterür ol kal'alar
Her atılan mühre-i âhen-beden
Gah çehende geh olur gavte-zen

. . .

İki Hisâr iki büt-i dil-sitân
Oldı beden gevheri çak istifân
Seyrine gelse nola dünya anun
Topugına çıkmadı derya anun

. . .

Ma'rifet erbâbı gezer sû-be-sû
Cins-i me'arifle sefine tolu

100) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 59 a, st. 10-13.
101) ***Sâkînâme***, yk. 26 a, st. 7, yk. 25 b, st. 16.
102) ***Nefhatü'l-ezhâr***, yk. 59 a, st. 19, 23, yk. 58 b, st. 1-15-18, 23, yk. 60 a, st. 1

Bülbüli feryâda ser-âgâz éder
Mest işidüp nagmeye âgâz éder
Şevk tolu kılup gam-ı endişede
Cam be-kef ü dilber ise pîşede
Vasf-ı çemen-zârı édüp rûy-pûş
Fikr-i hat-ı yârile eyler hurûş
Dilberine karşu olur nagme-zen
Hal ü hatı nüsha-i fenn-i fiten
. . .
Vasf olan esbâb-ı safa bi't-temâm
Oldı pesendîde-i hâs u avâm

Atâyî'ye göre içilecek yer olarak Hisar'dan sonra Galata gelir.

Hisâr olmasa bezm-gâh-ı ferâh(103)
Harâm ola isrâf-ı dürr-i kadeh
Çıka bir kadem taşra andan eger
Olur hûn-ı câm-ı surâhi heder
Odur cây-ı bezm-i harâbâtiyân
Kalatadur andan geçince hemân

Atâyî, Sakinâme'nin sıfat-ı meyhâne adlı bölümünde Haliç kenarındaki meyhaneleri de anlatır. Birkaç katlı, küpler ihtiva eden şarap mahzenlerine sahip, içinde güzellerin içki sunduğu, görüntüleri suya vuran meyhanelerdir bunlar. İçlerindekilerin kimi inler, kimi ağlar, kimi ah eder, kimi güler.

Kış mevsiminin ise başka eğlenceleri vardır. Güzeller kartopu oynar, birbirini kara bastırır, buzda kayarlar.

Kılup berf-bâzî niçe tâzeler(104)
Biri birini kara basmış meger
Atar kar topın nev-civânlarına
Sıgandı gümiş savlecânlarına
Yakup kar topın her nihâl-i ümîd
Olur niçesi gonçe verd-i sefîd
Kayar buzda meh-pâreler pür-şitâ.b
Olur çarh-ı mînâde gûyâ şihâb

Çağın, Atâyî'nin Hamse'sindeki görüntüsü konusunda sonuç olarak kısaca şunlar söylenebilir:

Görüldüğü gibi Atâyî, adeta bir realist, hatta natüralist yazar tavrıyla, çağından ve çevresinden yaşanan olayların kahramanlırını almakta, onları bir sanatçı olarak işleyip, eserlerinde, çeşitli tipler olarak başarılı çizgilerle ve sık sık ilgi çekici olaylar içerisinde okuyucusuna sunmaktadır. Atâyî'nin Hamse'si, tarihî olayları, önemli önemsiz çeşitli problemleri, hayat tarzı, duygu ve düşünceleri, günlük yaşantıdan çizgileriyle çağının ilgi çekici bir panoramasını gerçekçi bir anlatımla sunmaktadır.

103) ***Sâkînâme***, yk. 21 b, st. 23, yk. 22 a, st. 1.
104) ***Sâkînâme***, yk. 35 b, st. 11-14.